

VARIA PAULINA

PÁLOS RENDTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK
I.

1994.

VARIA PAULINA

— I. —

PÁLOS RENDTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK

Válogatás a Budapesten, 1991. október 4-5-én megrendezett
II. Nemzetközi Pálos Rendtörténeti Szimpózium anyagából.
A Szimpóziumot Árva Vince OSP szervezte.

Szerkesztette:
Sarbak Gábor

Sorozatszerkesztő:
P. Árva Vince OSP

Árva Vince OSP
ex Deleg. Gen.
Kiadása

STYLUS NYOMDA, CSORNA 1994.
ISBN-963-85331-02

Tört. I. 2. d.

123 757

TARTALOMJEGYZÉK

A szerkesztő előszava	v
Árva Vince OSP megnyitó beszéde	vi
Rövidítésjegyzék	viii
Török József: Remete Szent Pál officiuma	1
Bitskey István: Magyarországi pálosok tanulmányai a római Collegium Germanicum Hungaricumban, 1602–1782	6
Koltai András: Pálos gimnázium Székesfehérváron, 1776–1786	15
Zelliger Erzsébet: Pálos iskoladrámák és a magyar irodalmi nyelv	28
Sárdy Angéla: Alexovics Vazul élete	34
Tungli Gyula: Ányos Pál emlékek nyomában	40
Beke Margit: Mak Domokos élete és életműve, 1754–1803	46
Kovács Béla: A częstochowai pálos kolostor levéltára és magyar vonatkozású iratai	54
Knapp Éva: Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében	62
Magyar Eszter: A Pálos-rend pilismaróti uradalmának újjászervezése a török hódoltság után	104
Zbudniewek, Janusz OSP: Die Beziehungen polnischer Pauliner zur Mutterprovinz in Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts	117
R. Várkonyi Ágnes: A pálosok a Zrínyiek történetében	126
Guzsik Tamás: A pálosok és a „koldulórendek” (későgótikus építészet Magyarországon)	137
Bencze Zoltán: A budaszentlőrinci pálos főkolostor a régészeti és történeti adatok tükrében	154
Fodor László: A Felnémet–Almárvölgyi Mária–Magdolna kolostor feltárásának eredményei	165
Miklós Zsuzsa: Márianosztra–Toronyalja pálos kolostor	171
Lázár Sarolta: A pilisszentléleki pálos kolostortemplom kutatása	177
Buzás Gergely: A pilisszentléleki pálos kolostor kőfaragványai	181
Hajna Csongor: A pesti pálos monostor története	184
Halkovics László: A sátoraljaújhelyi pálosok története	191
Bodorné Szent-Gály Erzsébet: Egy feszülettípus pálos vonatkozásai	203
Szilárdfy Zoltán: A częstochowai és a sasvári Boldogasszony tisztelete és ikonográfiája Magyarországon	205
Zuszcsek, Dominik Krysztof OSP: Iconography of Monumental Painted Decoration in Jasna Góra Refectory in the XVII-th Century	212
Fazekas István: Galla Ferenc „Pálos missziók Magyarországon” című kiadatlan munkája	219
Nagy-Bozsoky József: Beszámoló Csepellény György pálos vértanú földi maradványainak azonosításáról	229

Pálos gazdálkodás a középkori Baranya megyében

Bolla Ilona emlékének

Bevezetés

Baranya megye a középkori Magyarország legnépesebb megyéje volt. Engel, aki az 1494-95. évi országosan kivetett subsidium-lajstromot kiadta, továbbá Koller véleménye egybehangzóan ezt tükrözi. A Zsigmond pécsi püspök és királyi kincstartó által 1494-95-ben beszédett királyi adók számadása alapján a megyében 15018 és fél házhely volt. Hasonló nagyságú megyék adataival összevetve a vizsgált megye népsűrűsége kiemelkedik a többi közül¹.

A pécsi püspökség összes birtoka ugyancsak jelentős területű volt. Ugyanekkor a Baranyán kívüli részekkel együtt 4950 telek tartozott püspöki igazgatás alá.

A pécsi püspökség birtokszerkezetével, gazdálkodásával az eddigi szakirodalom nem foglalkozott. Ebből a szempontból csak egy-két mű érintette a területet. Koller József nagyrészt forrásokból álló műve felvet néhány idevonatkozó problémát². A 19. században készült művek jobbára csak vélekedésekre épült, a témához nem szorosan kapcsolódó anyagot tartalmaznak³. Alaposabbnak a Várady Ferenc által szerkesztett „Baranya megye múltja és jelenje” című, kétkötetes mű tekinthető⁴. Az elmúlt ötven-hatvan évben több néprajzi, régészeti, művészettörténeti tanulmány vehető számításba⁵.

Az egyházi birtok kérdését vizsgáló műveket a pécsi püspökségre vonatkozóan általános útmutatóként és módszertanilag lehet felhasználni. Az egyházi birtok szervezetét, kialakulását, rendeltetését, népeinek tagolódását elemezte a szakirodalom. Erdélyi László, Kalász Elek, Lederer Emma nevét említjük meg elsősorban,

¹ Engel, Johann Christian: Geschichte des Königreichs Ungarn. 1. Bd. Tübingen, 1811; Koller IV. 475-490. részleteket közöl ebből a registrumból. Ennek alapján 1494-ben Baranya megyében az egy forintos adó összege 15000 aranyforint, 1495-ben 15018 és fél aranyforint. Pozsegában ugyanez az adó 1494-ben 3648 aranyforint, Tolnában pedig 10031 és fél aranyforint.

² Cf.: Koller.

³ Cf.: Haas 1845; Höbling 1845; Bóday Ferenc: Baranya vármegye topographiai és historiai leírása, in: Tudományos Gyűjtemény 1820; Strázsay János: Baranya vármegyének topographiai leírása, in: Tudományos Gyűjtemény 1823.

⁴ Várady Ferenc (szerk.): Baranya megye múltja és jelene. I-II. Pécs, 1896.

⁵ Füzes Endre: Adatok a mecseki megosztott településekhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1956. Pécs, 1956; Uő.: Népi építkezés a Mecsek-Hegyalján. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1959. Pécs, 1960; Gosztonyi 1942.

akik behatóan foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel⁶. Lederer Emma a magyar feudalizmus kialakulásáról írott művében átfogóan szól az egyházi birtokokról, mint a korán feudalizált földtulajdon formájáról. A 11-12. századi Magyarországon ez képviselte a legszervezettebb birtoktípust. Az egyházi birtok és népeinek eredetére, alakulására fontos megállapításokat közölnek a legújabb kutatások eredményei⁷. A forráskiadványok közül nem lehet figyelmen kívül hagyni az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának kiadványát, mely az egész országra áttekintést ad⁸. Ez a munka a forrásgyűjtésben és a források kiválasztásában fontos segédletet jelent.

A baranyai püspöki birtokokat a 16. század elejéig áttekintve ezek nagyságát három, viszonylag pontos adattal lehet jellemezni. 1290 körül az esztergomi érsekség vizsálya került az esztergomi civisekkel. Az érsekség igaza mellett pécsi püspöki egyházi nemes jobbágyságok (*nobiles ecclesiae Quinqueecclesiensis*) tanúskodtak. Összesen 130-an voltak 58 különböző helyről. Ennek alapján hozzávetőlegesen következtetni lehet a püspöki birtokok elhelyezkedésére. Az egyházi iobagiók szolgálati birtokokat kaptak a pécsi püspöktől. A szolgálati birtokokat a püspök saját birtokaiból adta, így a felsorolt 58 település egy-egy része, vagy akár az egész település a püspökséghez tartozott⁹. Györffy történeti földrajzában 57 olyan települést említ, ahol a pécsi püspökségnek voltak birtokai¹⁰. Csánki hasonló témájú művében összesen 63 ilyen helységet említ¹¹. Györffy és Csánki adatait összevetve Csánki 31 Györffynél is megtalálható helységet említ; a többi 32 helység csak Csánkinál található. Eszerint a 13. század végétől a 15. századig jelentősen megnőtt a püspöki birtokhelyek száma. A Györffy által említett települések közül 26-ban a püspökség valamilyen módon – például csere, eladás – elvesztette a részesedését¹². A forrásokban való tájékozódást az említett történeti földrajzi művekkel kezdtük el. Miután a témára vonatkozó kiadott oklevelek összegyűltek, az Országos Levéltár kiadatlan okleveleinek tanulmányozására került sor. Az adatgyűjtés közben különös jelenségre lettünk figyelmesek: a püspöki birtokoknak van egy olyan csoportja, amely püspöki főség alá tartozik ugyan, de egyben egy szerzetesrend kereteibe

⁶ Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp. 1959; Erdélyi László (szerk.): A pannonthalmi Szent Benedek Rend története. I-XII. Bp. 1902-1916; Kalász Elek: A szentgotthárdi apátság birtokviszonyai és a ciszterci gazdálkodás a középkorban. Bp. 1932.

⁷ Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágysztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat, 100).

⁸ Cf.: DAP I-III.

⁹ MES II. 474-476. A dolgozatban a jobbágyparasztoktól való elválasztás érdekében a iobagio megjelölést használjuk. Az egyházi birtok igazgatási, hadi stb. szolgálatait végző rétegen belül a 14. század elejére átcsoportosulás ment végbe. A régebbi statust megtartókat nemes iobagioként említik: *nobilis iobagio ecclesiae*.

¹⁰ Cf.: Györffy, Tört. földr.

¹¹ Cf.: Csánki II.

¹² Koller IV. 173-175. II. Pál pápa 1470-ben János pécsi püspök és a pécsi Szentlélek monostor főnöknője között birtokcserét engedélyez.

is beilleszkedik. Mivel a dolgozatban a terület nagysága és a források relatív bősége miatt nem tudunk a püspökség baranyai birtokaira vonatkozó összes anyag feldolgozására vállalkozni, célunk egy viszonylag egységes birtoktípus adatainak feldolgozása.

A Pécs mellei Jakab-hegyen püspöki alapítás révén jött létre az országban az első Pálos-rendi kolostor, melynek birtokai fölött a püspöki rendelkezési jog az általunk vizsgált időszak végéig, Pécs török kézre kerüléséig megmaradt. Miután erre több oklevélben különböző időből találtunk adatokat, összehasonlítás céljából átnéztük a többi Pálos-rendi baranyai kolostor iratait is. A többi kolostornál – noha kisebb mértékben – hasonló jelenségre lettünk figyelmesek. Ezeket a kolostorokat világiak alapították ugyan, de a püspökség fennhatóságát valamilyen formában idővel ezekre is ki akarta és esetenként ki is tudta terjeszteni. Ez a folyamat nyomot hagyott a kolostorok birtokképén is.

Mivel a Pálos-rend középkori birtoktörténetéről nagyon kevés, jobbára érintőleges feldolgozás készült¹³, úgy véltük, hogy nem éreztelen egy olyan részt választani a püspökséghez tartozó birtokok közül, amely egy szerzetesrend és egy püspökség gazdaságtörténetében határesetet jelent. Mivel határesetről van szó, figyelmünk a Baranya megyei pálos kolostorok összessége felé fordult, mintegy összesítve a püspöki és világi alapítású, de azonos célokat szolgáló intézményeket. E téma keretében a baranyai pálos kolostorok alapításáról, majd ezek birtokigazgatásáról, birtokszerkezetéről és gazdálkodásáról lesz szó.

I.

A Baranya megyei pálos kolostorok alapításának körülményei és kezdeti birtokai

Gyöngyösi Gergely a pálos rendről írott munkájában¹⁴ öt, e rendhez tartozó kolostort említ Baranya megyében. A későbbi történetírók azonban hol ennél többről, hol ennél kevesebbről szólnak. Koller József szerint¹⁵ négy olyan pálos kolostor volt a megyében, melyekről bővebb forrásanyagot lehet találni: az iregi Szent Jakab, a patacsi Boldog Szűz Mária, a bajcsi Mindenszentek és a Gyula melletti Szent László kolostor. Emellett Koller felsorolja azokat a kolostorokat is, melyeket csak említésből ismert: a veresmarti, a Dráva révénél levő Szent Megváltóról elnevezettet, a tolnai Szent Pál és a Szent Mihály nevét viselő torczy kolostort. Haas Mihály kilenc kolostort sorol fel¹⁶, Hahnenkamp Sándor viszont csak

¹³ Cf.: Zákonyi; Mályusz Elemér: A Pálosrend a középkor végén, in: Egyháztörténet 1945, 1-53; Kisbán I-II.

¹⁴ Gyöngyösi (Vfr) szerint ezek a kolostorok: *Baych, ad honorem Sanctorum Omnium – S. Crucis de Bodrogegeth – Ladislaus in Barania – Patak alias S. Jacoby in Baranya – Vereshmart.*

¹⁵ Koller Josphus: Prolegomena in historiam Episcopatus Quinqueeclesiarum. Posonii, 1804, 124-125.

¹⁶ Haas 1845. 156.

négyet említ¹⁷. Ezek a változatok fedik a Gyöngyösi által felsorolt öt kolostort, és ezek szerepelnek a részben e mű nyomán készült Documenta Artis Paulinorum füzeteiben is¹⁸. Az alábbiakban ezekről lesz szó részletesebben. Ezzel még nem állítjuk azt, hogy ezeken kívül nem volt más Pálos-rendi kolostor is Baranyában; főleg azért nem, mert voltaképpen ezek mögött is hat kolostor rejtőzik.

Mielőtt részletesen rátérnénk a baranya megyei pálos kolostorok alapításának körülményeire és kezdeti birtokaira, néhány szót kell szólnunk a Pálos-rend magyarországi történetéről. A magyar eredetű szerzetesrend – melynek tulajdonképpen alapítóját hiába keresnénk – kezdetét azok a világtól elvonult, egymástól nem túl nagy távolságra letelepedett remeték közösségei jelentették, melyek a Pilisben és a Mecsekben éppen úgy megtalálhatók voltak, mint Szlavóniában. A népszerű, remeteéletet kedvelő rend csirái Európában másutt is fellelhetők, de szervezett renddé először Magyarországon alakultak. Első kolostoruk a Pécs melletti Ürög-hegyen püspöki pártfogással keletkezett, éppúgy, mint ezt követően több kolostoruk az ország különböző helyein. A megyéspüspökök segítő szándéka és vezető hatalma a rend életében országos szinten a 14. század elejéig egyértelműen kimutatható. 1308-ban Gentilis bíboros, teljhatalmú pápai legátus Lőrinc generális kérésére megengedi a rendnek, hogy a Szent Ágoston könyveiből összeállított regulát használhassák. Ez nagyobb függetlenséget jelentett, mert például a rend provinciális megkapta a jogot, hogy feloldozhassa azt a szerzetest, aki rendtársa megverése miatt egyházi kiközösítés alá esett¹⁹. Ez még mindig nem jelentette a teljes függetlenséget, amit az ország többi részén a 16. század közepéig sem sikerült elérni. Ilyen terület volt Baranya megye is. Itt – amint azt a továbbiakban részletesen látni fogjuk – a megyéspüspök még azoknál a pálos kolostoroknál is törekedett vezető szerepének elismertetésére, melyek alapításához nem volt közvetlen köze. A világi pálos kolostoralapítások 50-60 évvel követték nyomon az első kolostor alapítását, melyek ettől kezdve egyre gyakoribbá váltak.

A 15. század elején a rendet a pápák egyházzogilag is függetlenítették. 1417. december 25-én V. Márton pápa Zsigmond király kérésére olyan rendeletet adott ki, mely szerint a rend generálisának csak az tekinthető, akit a Magyarországon tartott nagykáptalanon választottak meg²⁰.

1439. április 11-én IV. Jenő pápa a generális hivatali idejét az újválaszthatóság lehetősége mellett négy évben szabta meg²¹.

Míg a rend társadalmi súlyának és gazdasági erejének növekedésével párhuzamosan az egyházzogi elismerések a legkülönbözőbb területeken megvalósultak, addig a világi uralkodók adományaikkal és kiváltságaikkal az egész országban jólétet te-

¹⁷ Hahnenkamp 1889. Függelék.

¹⁸ Cf.: DAP III.

¹⁹ Mon. Vat. Hung. II. 180, 379.

²⁰ Inventarium 29.

²¹ Inventarium 22.

remtettek a rendnek. Elsősorban III. Béla, Anjou királyaink és Hunyadi Mátyás kedvelték a pálosokat. Ugyanakkor a püspökök és más világi személyek adományai sem szűntek meg.

Az említett hat baranyai kolostor, melyek alapításáról és helyzetéről szó lesz, a következő: 1. a *Clastrum Sancti Jacobi* az Ireg és Patacs feletti hegyen, 2. az *Ecclesia Beatae Mariae Virginis* Ireg vagy Patacs falu területén, 3. az *Ecclesia Sancti Ladislai Regis* Gyula falu mellett, 4. az *Ecclesia Omnium Sanctorum* Bajcs mellett, 5. a *Clastrum Sancti Salvatoris* a kőszegi vár alatt, 6. a *Clastrum Sanctae Crucis* Kőszegtől nem messze a Bodrog-szigeten.

A 16. század közepéig mindegyik kolostorban laktak, és birtokaik egyre gyarapodtak. Ezzel mintegy párhuzamosan az általuk kiépített, egymásnak rokon jegyeket mutató birtokszerkezetük is kiteljesedett. Erről a fejlődésről és a már említett püspöki főségről a továbbiakban lesz szó.

A *Clastrum Sancti Jacobi* és az *Ecclesia Beatae Mariae Virginis* közös tárgyalását az egy földrajzi sávban való elhelyezkedésük mellett az is indokolta teszi, hogy a történetírók gyakran összekeverték a két kolostort. Név szerint sem különítették el őket, noha így legalább részben el lehetett volna kerülni a tévedéseket. Földrajzi helyzetükből adódóan megnyugtató módon a források sem tettek közöttük különbséget: ugyanis a két szomszédos falu – Patacs és Ürög – határait a 16. század közepéig élesen sosem, és akkor is csak részleteiben választották szét. E két település, mely nevében esetleg személynevet rejthet, jóval a rájuk vonatkozó írásos adatok előtt alakulhatott ki a 11., de legalább is a 12. században²². Lakosságuk a terület nagyságához viszonyítva nem lehetett sok. Ebből adódhatott, hogy a két hely határa egybemosódott, és annak megvonására nem volt szükség. Ez nem csak ezeknél a falvaknál történt így; szokásos jelenség volt másutt is a környéken²³. A tőlük nyugatra elhelyezkedő Cserkút és Kővágószőlős település-szerkezete rokonságot mutat az egykori Patacs és Ürög szerkezetével. Mindkettő halmazos hegyközség, és ezt a jellemzőjüket mind a mai napig megtartották. E két helység között van egy dombos, ma már teljesen elhagyott rész, amelyen át egy, a két falut összekötő út vezet. Ez a rész a 18. és a 19. században a lakóhelytől elválasztott gazdasági udvar volt. Itt a szálláskertek egész sora húzódott. Ezekből a nyomokból arra következtethetünk, hogy a szálláskertek mindkét helység határához tartoztak. Ilyen közös rész Patacs és Ürög a földrajzilag kedvező, déli, délkeleti völgyekben feküdt. Ezeknek a völgyeknek az éghajlata kedvező. A kora-középkori

²² Patacs esetében a helynév a magyar Pata személynévből ered, magyar névadással, –cs képzővel, cf.: Kiss 1978. 502. Kiss a német Poot személynévből eredezteteti, azonban a Pata személynévből való helynévadásra másutt is van példa, pl. Gyöngyöspata. Ireg esetében szintén pusztá személynéves helynévadás tételezhető fel, Kiss véleményével ellentétben – Kiss 1978. 292., mivel több Ireg nevű település is van, amely személynévre vezethető vissza. Ireget az oklevelek többször említik Ireg, Irug, mint Uruch, Yrug néven.

²³ HOKI. 25-26.

növényemlések – például berkenye, rekettye²⁴ – az egyes részek nedvességére utalnak.

A települések északi határát a Mecsek erdői, déli határát az oklevelekben többször említett *Magna via* szabta meg²⁵.

A Szent Jakab kolostor a halstatti illír földvár középpontjában épült fel²⁶. Ezt a kolostort még 1539-ben is lakták a szerzetesek. Felépülését minden bizonnyal az őket kedvelő Bertalan pécsi püspöknek köszönhetette. Bertalan, aki 1219–1252 között pécsi püspök volt, Burgundiából származott. II. András király második feleségének, Burgundiai Jolanthának a kíséretében érkezett Magyarországra. Cluny-i bencés szerzetes, aki Magyarországra kerülése után is kapcsolatokat tartott fenn a külfölddel. Így például négy alkalommal járt királyi megbízatásból Aragóniában²⁷. Oklevelei és tevékenysége alapján egyértelműnek látszik, hogy a szerzeteseket pártfogoló elképzeléseinek szerves része volt az önálló remeteéletet élő, világtól elhúzódt emberek összetelepítése.

A püspök az egymástól elszigetelten élő, hasonló életmódot folytató remetékét 1225-ben – vagy más vélemény szerint 1215-ben – telepítette össze²⁸. Több történetíró véleménye szerint ezen idő körül az ő jóvoltából épült fel a Szent Jakab kolostor is²⁹. Nem maradt fenn az alapítólevél, amelyre Gyöngyösi Gergely is utal³⁰. Ebben az összetelepítésről és a kapott birtokokról lehetett szó. Egy másik, ugyanezen idő körül keletkezett oklevélből megtudjuk, hogy megtörtént az összeköltözés. Ez a forrás a Bertalan püspök által a remetéknek adott regula³¹. A

²⁴ A Baranya megyére vonatkozó növényföldrajzzal bővebben Reuter Camilló foglalkozott.

²⁵ A *magna via* már a Római Birodalomban főút volt. Az akkori Pécsen Fenékpusztán át több más településsel kötötte össze.

²⁶ Erre vonatkozóan lásd bővebben Gosztönyi 1942-es dolgozatát, ahol a kolostor alaprajzát is közli. Ebből a 13. századi maradványok a következők: 1498-ban a DI 20638 számú oklevél alapján Zsigmond pécsi püspök búcsút engedélyezett a Szent Jakab kolostor és templom építési költségeinek fedezésére, amiből arra következtethetünk, hogy ekkor nagyarányú átépítések lehettek. A kolostor további kiépülése a 18. században történt. Ekkor két, bővítő jellegű építkezés is volt. További adatokat a közelmúltban megindult régészeti feltárástól várhatunk, cf.: Kárpáti Gábor ásatási beszámolói a Régészeti Füzetekben 1976, 65 (152/b.); 1980, 83 (142.); 1981, 77 (142/2.); 1982, 126 (227/2.); 1983, 113 (202/2.); 1984, 123 (231/3.); 1985, 82 (152.); 1987, 109 (193/3.); 1988, 94 (193/2.).

²⁷ Cf.: Thallóczy Lajos: Árpád-házi Jolán Aragón királynője, in: Sz 1897, 577-592.

²⁸ Gyöngyösi és nyomán más pálos szerzők is 1215-re tették az alapítást. Koller viszont felhívta a figyelmet ennek tarthatatlanságára: 1215-ben Bertalan még nem volt pécsi püspök, így az alapítás, valamint a regulaadás csak 1225-ben lehetett. Az erre vonatkozó oklevél egy 1520 körüli másolatban maradt fenn. Ezt az iratot Györfly történeti földrajzában 1215-re datálta. Heimbucher az alapítási évet 1215-re tette. Cf.: Vfr c. 3. p. 37; Györfly, Tört. földr. 399; Koller II. 13-15; Heimbucher, M.: Die Orden und Kongregationen der katholischen Kirche. 2. Bd. Paderborn, 1907. 231.

²⁹ Koller II. 13-18; Turóczi, Ladislaus: Ungaria suis cum regibus. Tyrnaviae, 1768. 177-178.

³⁰ Vfr c. 3. p. 37.

³¹ Vfr c. 4. p. 37-38; Koller II. 62-63.

szabályok a szerzetesi regulákban általában előforduló dolgokon kívül két, témánk szempontjából érdekes megállapítást közölnek. Az alapító kétszer is hangsúlyozza, hogy a szerzeteseknek közösségben kell élniük, hagyjanak fel a külön étellel, mert csak egymás felé fordulva juthatnak el az üdvösség útjára. A másik – itt most fontosabb – megállapítás az, hogy az alapítónak – azaz a pécsi püspöknek a rendeleteit mindig engedelmisséggel kell teljesíteniük. Mivel a patrónus és a regulaadó itt ugyanaz a személy – másutt, mint látni fogjuk, a regula az első időkben püspöki, a patrónusi jog világi – fokozottabban érezhetjük annak a korábbi megállapításnak az érvényét, hogy a megyéspüspök beleszól a kolostor életébe. A szakirodalomból származó két adat ezt még jobban megerősíti. Orosz Ferenc 1747-ben megjelent művében említi, hogy Pázmány Péter szerint Bertalan püspök egyben a Szent Jakab kolostor priorja is volt. Gyenis András szerint miután Bertalan 33 évig pécsi püspök volt, lemondott erről a tisztségéről és mint a szerzetesek előjárója Antal testvért választotta meg a szerzetesek közül maga helyett priornak, mivel ő visszavonult a cluny-i bencés kolostorba³².

Az első pontos adat a kolostorra 1234-ből származik. Egy adásvétel ügyben az egyik fél ez a kolostor volt. A szerzetesek itt Szent Jakabi remetékként szerepeltek³³. Ehhez az adathoz megjegyezzük, hogy még 1252-ben is ezen a néven, és nem pálos szerzetesekként említik őket³⁴.

Az 1252-es oklevél segítségével képet tudunk alkotni az összeletelepítéskor kapott javakról is. Achilles pécsi püspök, Antal fráter, az iregi Szent Jakab egyház priorjának kérésére az egyház elmozdult határjeleit felülvizsgáltatta, és a szerzeteseket megerősítette birtokaikban. Az oklevél felsorolja az 1252-ben szerzetesi kézen lévő javakat, s közli azok határleírását is. Ha kiválasztjuk azokat a részeket, melyeket az oklevél tanúsága szerint Bertalan püspök adott a remetéknek, nagy valószínűséggel a kezdeti birtokállapothoz jutunk. Az alapító adomány egy malomból, három szőlőből és két erdődarabból állt. Ezt a két erdőrészt mint novaliát a szerzetesek már összeköltözésük előtt is közösen művelhették. 1252-ben ezeket a területeket békésen művelt irtásoknak nevezi az oklevél. Valószínű, hogy a szerzetesek az alapítás után hamarosan a világiaktól is kaptak különféle területeket, mivel 1252-ben – tehát elég rövid idővel az alapítás után – a különféle eredetű birtokrészek már szervezett gazdasági egység képét mutatják. Erről a kolostor gazdálkodásának leírásakor lesz szó részletesebben.

Mint már említettük, ugyanebben a földrajzi környezetben egy másik, a Jakab-hegyi kolostorral szoros kapcsolatban álló kolostorról is tudomásunk van. Az Ecclesia Beatae Mariae Virginis, melynek keletkezését a szakirodalom egyértelműen

³² Orosz 1747. 32-33: *De fundatione... meminit... Cardinalis et Primas Hungariae Archiepiscopus Strigoniensis Petrus Pázmán, in fine suae Synodi Dioecesis, addendo, quod idem Episcopus Bartholomaeus fuerit Prior in Patacs S. Jacobi, sub Vicariatu de Baranya*; Gyenis András: A pálosrend múltjából. Kalocsa, 1930. 15-17.

³³ DI 195.

³⁴ DI 368, 2274.

a 14. század első harmadára teszi, feltételezhetően egy már a 12. században létezett ágostonos kolostor, amelyet 1334-ben valószínűleg csak átépítettek³⁵. Itt jegyezzük meg, hogy a kolostor elnevezése a „Boldogasszony völgye” helynévben máig fennmaradt³⁶.

1297-ben egy malomper kapcsán³⁷ a vitás malom birtokjogát régebbi oklevelekkel bizonyítják. Az „Ecclesia Beatae Virginis supra Ireg” az ügyben perdöntőnek szánt egy Kalán, pécsi püspöktől származó oklevelet, amit Pete pap írt le. Kalán a szakirodalom szerint 1188–1218 között volt püspök³⁸. Ennek a kolostornak tehát már állnia kellett a Jakab-hegyi kolostor alapításakor. Az Ecclesia Beatae Virginis az ügy szempontjából főlegesen hozta elő ezt az iratot, mivel a malmot a tatárjárás után az egyház leégett tetejének kijavítására – bizonyára pénz hiányában – odaadták az iregi Odulman ácsnak, aki azt eladta. Így az egyház elveszítette a pert. Ez a kolostor azonos az 1334-ben³⁹ Kelemen püspöki nemes iobagio által a Szent Szűz tiszteletére emelt kolostorral. Az „egyházat alapított” kifejezésen ebben az esetben valószínűleg a korábbi kolostor átépítését kell értenünk.

Nincs adat arra vonatkozóan, hogy 1297-ben, illetve ezt megelőzően milyen szerzetesek lakták a kolostort; de a későbbi adatok szerint ágostonos kanonokok éltek benne⁴⁰. Korábbi ottlétükre az 1297-es és az 1334-es oklevél mellett egy másik megállapodás is utal. Mezey László szerint a fekete kanonokok mintegy húsz magyarországi kolostorának nagyobb részét a 12–13. században alapították. Mezey az ágostonos kanonokok egyik korai „gyűjtőhelyének” tekinti ezeket a kolostorokat, s Patacsot és Ireget is ezek között említi. Mezey szerint a két kolostor között a két rend hasonló szelleme miatt filiációs kapcsolat létezhetett. Mint írja: „A pálosok jogilag ugyan a monasztikus rendek közé tartoznak, de szervezetük a koldulórendek, főként a domonkosok és ágostonos remeték struktúráját követi. Regulájuk azonban nem benedeki, hanem ágostoni volt”⁴¹. A regula-közösségen alapuló filiációs kapcsolatot tételezi fel az ágostonos kanonokok és a pálosok között Török József is⁴².

³⁵ Szentkirályi István: A jakabhegyi remeteház és könyvtára. Pécs, 1934. 2. (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából, 29); Orosz 1747. 377; Brüsztle, Josephus: *Recensio universi cleri Dioecesis Quinqueecclesiensis*. 3. tom. Quinqueecclesiis, 1879. 928; Kürsch Antal: A magyarországi pálosrend története. Bp. 1899. 119; Fallenbüchl Ferenc: Az ágostonrendiek Magyarországon. Bp. 1943. 57.

³⁶ Magyarország földrajzinév tára. II: Baranya megye. Szerk.: Földi Ervin. Bp. 1978. II. térképmelléklet.

³⁷ DI 1477.

³⁸ Koller I. 218-220; Haas 1845. 280; Papanek György: *Geographica descriptio comitatus Baranyensis*. Pécs, 1783. 68-69.

³⁹ Koller II. 461.

⁴⁰ DI 7903.

⁴¹ Mezey László: A devotio moderna a dunai országokban. (Csehország, Ausztria, Magyarország), in: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 1970, 231.

⁴² Török 1977. 225.

A kolostort tehát a 12. század végén alapított ágostonos kanonok által lakott helynek tekintjük azért, mert egyrészt a pálos kolostorral már korai időtől filiációs kapcsolata lehetett. Másrészt a későbbi együttélés miatt következtethetünk erre.

A Jakab-hegyi pálosok a 14. század elején a rablók támadásai miatt nem érezték magukat biztonságban kolostorukban, ezért az 1334-es építkezések után az ágostonosok kolostorába költöztek át, és az oklevelek tanúsága szerint mintegy száz évig éltek itt együtt⁴³.

A kolostor alapítójáról jelenlegi ismereteink alapján adatok hiányában nem tudunk többet mondani; patrónusára a későbbiekben sincs utalás. De egyrészt a filiációs kapcsolat és az együttélés miatt, másrészt a pécsi püspök közelsége miatt ezzel a kolostorral kapcsolatban is valamiféle püspöki jogi főségre következtethetünk. A kolostor kezdeti birtokviszonyairól annyit feltételezhetünk, hogy az 1297-es oklevélben említett malom már a 12. században is a szerzetesek tulajdonában volt.

Baranya megyében püspöki patronátus alatt – az említett ágostonos kolostortól eltekintve – egyedül a Jakab-hegyi pálos kolostor alakult. Mivel ez elég korai alapítás volt, és a rend rövid idő alatt országszerte elég nagy népszerűsége tett szert – a püspöki alapítás a világiaknak is példát adhatott hasonló kolostorok létrehozására. Noha az egyes kolostorok patrónusa különböző személy volt, a közös szabályzat és életvitel, valamint a kezdeti időben a szellemi dolgok tekintetében a püspöki főség – ami a megyében még a 15. században is meglehetősen erős volt – hasonló életkörülményeket teremtett mindegyik kolostor lakóinak. Ezt megerősítik a gazdasági és birtokigazgatási szervezet párhuzamos jelenségei is.

Ezek a megfontolások indítottak arra, hogy a többi baranyai pálos kolostor anyagát is bevonjuk a vizsgálatba.

Pécsről nem messze délkeleti irányban állott az Ecclesia Sancti Ladislai Regis, amit a szakirodalom a gyulai pálos kolostor néven is emleget. A világi alapító a kolostor helyét a Mecsekből lefutó két patak találkozásától nem messze jelölte ki. Maradványait Koller József, a pécsi püspökség 18. századi történetírója még látta. Szerinte a kolostor maradványai az Olasz melletti hegyen láthatók. A hegy alatt a völgyben halastó volt. A völgyön út vezetett keresztül, ami Olasz falut Péccsel kötötte össze⁴⁴.

Az alapító a Győr nembeli Óváry-Kéméndy ághoz tartozó Konrád volt. Óváry Konrád 1258. körül borsodi ispán, majd 1260-ban főpohárnokmester volt. Mivel Ottokár cseh királyhoz fordult segítségért és ellenfelei birtoka ellen német csapatokat vezetett, valamint azért, mert hamis pénzt veretett, IV. Béla hűtlenné nyilvánította. 1263-ban kegyelmet kapott V. István kisebb király támogatásával.

⁴³ Adatok az együttélésre: 1351 – DI 4205, 1371 – Koller III. 109-110; 1409-ben ismét külön éltek: DI 9566, 9191.

⁴⁴ Koller III. 228: *Vestigia eius Monasterii visuntur in monte, qui pago Olasz vicinus est, piscinarum autem in subjecta valle, in qua nunc est via, quae ex Olasz ducit Quinque-Ecclesias.*

Ekkor elkobzott birtokainak egy részét is visszakapta. További sorsa hasonlóképpen bővelkedett kalandokban. 1290 körül baranyai birtokaira szorult vissza. Kéménden telepedett le, itt Jakab nevű fiával várat építtetett. Ezután az ittlakó világi urakkal sok nézeteltérése volt⁴⁵.

1295-ben birtokaitól körülvelt helyen alapította meg az említett pálos kolostort. Az alapításról két oklevél maradt fenn, mindkettő 1295. novemberében kelt. Az egyiket a pécsi káptalan és Miklós prépost⁴⁶, a másikat pedig az alapító, *magister Corraldus filius Stephani de Owar*⁴⁷ adta ki. Ez utóbbi valamivel bővebben tájékoztat a történekről. Az első oklevélből megtudjuk, hogy az alapító baranyai birtokaiból kivett egy részt, amelyen Szent László király tiszteletére kőből egyházat építtetett. Majd a templom közelében sessiókat, szántókat, réteket, kaszálókat, erdőket, szőlőket és más javakat különített el, amelyek összességét új névvel illette: Szentágának nevezvén el a területet. Búnei levezékülésül mindezeket az ecclesiához csatolta, amelyben a pálos szerzetesek szolgáltak Istennek. Ez az oklevél nem említi külön a kolostort, de az ecclesia kifejezés a szerzetesekkel való együttes megnevezéssel magában foglalja a kolostort is. A templommal kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a szerzetesi templom építése átépítés lehetett. Az 1403-ban kelt oklevélből megtudjuk, hogy Salamon király kápolnát építtetett itt. Ez a kápolna 1472-ig állt. Ekkor VI. Sándor pápa megengedte a szerzeteseknek, hogy ezt lebontsák. Ebben az oklevélben a kápolna a pálosok templomaként szerepel. A pápa által engedélyezett új templom 1487-re készült el⁴⁸.

A másik oklevél valamivel pontosabb képet ad a történekről. Eszerint Óváry Konrád ősi javai területén egyházat és kolostort épített. Olasz, Hásságy és Hidor nevű faluiból „kivett egy darabot” – ez a megfogalmazás arra utal, hogy a három szomszédos település határa még nem volt pontosan elkülönítve egymástól, és a határok még nem voltak teljesen lakottak. Ha a települések birtokjogilag el lettek volna különítve, akkor a kiemelés nem lett volna ilyen egyszerű. Ettől az időtől a terület külön egységet képviselt. A település nevét a közelben folyt hasonló nevű patakról kapta. A határleírásban – mely mindkét oklevélben az alapítás részletezése után következik – említik ezt a forrást, mely az év bizonyos időszakában ki szokott száradni. Ennek a terrának nevezett résznek a leválasztása után az alapító megengedte, hogy a területre népek költözzenek. Szentágára vonatkozóan lényegében mindkét oklevélben ugyanazon határleírás található. Mivel itt nem az egyes birtokegységek pontos leírása, hanem az egész terra határai szerepelnek, nem lehet megállapítani a kapott birtok nagyságát és összetételét.

⁴⁵ Bővebben: Karácsonyi 1900. II. 94-109.

⁴⁶ HO VIII. 356-358.

⁴⁷ HO VIII. 358-360; DI 1430.

⁴⁸ DI 1430.

Érdekes lenne tudni, honnan és hogyan kerültek ide a szerzetesek. Erre vonatkozóan azt az utalást találtuk, hogy „összegyűjtötték” őket⁴⁹. A kolostor hosszú ideig, a 16. század közepéig lakott volt. Az általunk talált utolsó adat 1542-ből származik.

Gyulától délre, hasonló földrajzi adottságok között, a Szent László kolostornál valamivel előbb alapították a bajcsi Mindenszentek egyházat. A kolostor itt is hegyes-dombos környezetben épült fel. Pontos helyére vonatkozóan csak 1410-ből van adatunk. Ekkor említenek egy hegyet, melynek tetején a kolostor állt⁵⁰. A pálosok 1542-ben még itt éltek. A török támadások üzték el őket⁵¹. Jelentős és ismert hely lehetett, mivel az Érdy-kódex a „Remete Szent Pál kihozása” című részben az ország legkülönbébb helyeiről felsorolt 14 pálos kolostor között megemlíti⁵².

Alapítója a Kán nembeli, ún. Siklósi vagy Báni ághoz tartozó II. Gyula fia, Miklós volt. Miklós comes 1241-ben a tatárok ellen harcolt, de a korábbi keletű királyi haragot ezzel sem tudta kiengesztelni. Csak jóval később, 1267-ben kapta vissza a későbbi V. István jóvoltából nagyapja, Gyula nádor erdélyi birtokait⁵³. A kolostort 1280 körül alapította Bajcs községben. A pontos dátumot azért nem lehet meghatározni, mert az alapítólevél a pécsváradi konvent 1289 körüli időből származó átiratából maradt fenn⁵⁴.

Az Acta Paulinorum alapján 1280-ban gyűjtötték össze ebbe a kolostorba a későbbi pálos szerzeteseket; valószínűleg olyan remete-telepekből, mint a Pécs melletti is volt⁵⁵. Ugyanez az alapítólevél fennmaradt egy 1410-ből származó megerősítő levélben is; ezt Garai Miklós adta ki⁵⁶. Ennek tanúsága szerint az eredeti, az alapítást rögzítő okmányt már 1283-ban megerősítették. Az alapítási évet tehát nem tudjuk pontosan rögzíteni. 1283. tekinthető az első biztos terminusnak.

A kolostor alapítása elég problematikus volt. A közelben már létezett egy korábbi alapítású bencés kolostor. Ennek alapítója Gyula bán és nádor lehetett. Erre a későbbi adatok hivatkozásaiból, továbbá abból lehet következtetni, hogy amikor a másik kolostort is megalapították, akkor ennek a Szentháromság kolostornak az apátja és szerzetesei patrónusuk elé járultak tiltakozni, aki – mivel ez a kifejezés mindkét kolostor patrónusára vonatkozik – feltételezhetően ugyanaz a személy lehetett. A birtokjogok egybeesése miatt per keletkezett, ezért a Miklós comes

⁴⁹ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 7.

⁵⁰ DI 265927 (Zay cs. lt.) P fasc. 5 no 5.

⁵¹ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 35-36.

⁵² Érdy-kódex (közvetlen Volf György. Bp. 1878.) II. p. 465. 25-36. sor és p. 467. 4. sor.

⁵³ Bővebben: Karácsonyi 1900. II. 280-289.

⁵⁴ ÁÜO XII. 352-353.

⁵⁵ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 7.

⁵⁶ ÁÜO XII. 410-411.

által építtetett egyházat Jób pécsi püspök nem szentelte fel. Az ügyet választott bírák segítségével döntötték el: a szentháromsági bencések a 150 holdas kisharsányi terrából 50 holdat kaptak meg kárpótlásul. Majd pedig pontosan elkülönítették a két egyház határait. A határleírás alapján töredékes képet lehet alkotni arról, hogy az alapításkor milyen területeket kaptak a szerzetesek. Eszerint az András comes területe melletti rétről két szekér széna jár a pálosoknak, és vannak malomállításra alkalmas helyeik is. Említik továbbá az egyház curiáját, amely az egyházi épületeket és bizonyos nagyságú földet jelenthetett, amit mindennapi élelmezési célokra tarthattak fenn. A curia kerítéssel elhatárolt területnek látszik, ugyanis említik a kapuját.

Nem tudjuk biztosan, hogy az alapítást követően 1289-ig milyen rendi szerzetesek laktak a kolostort. Az ekkor említett ágostonos szerzetes 1289-ben már pálos szerzetesként szerepel. A szoros ágostonos-pálos kapcsolat, – mivel ekkor már nem említenek egy másik, ágostonos kolostort – együttélésre, majd ennek következtében összeolvadásra enged következtetni.

Itt jegyezzük meg, hogy Gyulához hasonlóan a kolostort Bajcsnál is a helységnévvel jelzik, noha az nem a település határához tartozik⁵⁷.

A baranyai pálos kolostorok közül a legkevesebbet a két Kőszeg környéki kolostorról tudjuk. Ezek egymás közelében helyezkedtek el, és birtokaik nagy részét közösen művelték. A kevés forrásadat mellett ez indokolja együttes tárgyalásukat. Földrajzi helyzetüket a Duna határozta meg. A Szent Megváltó kolostor a Duna melletti kőszegi vár alatt volt, és a Sártó folyó a kolostor előtt ömlött a Dunába⁵⁸. A Szentkeresztről elnevezett kolostor pedig a Duna Bodrog nevű szigetén állt, ami félig Baranyához, félig Bodrog megyéhez tartozott.

Az okleveles anyagból az első adat mindkét kolostorra 1334-ből származik⁵⁹. Ennek alapján 1333-ban már mindkettő bizonyára létezett. 1333-ban per indult a két egyház remete szerzetesei és „Kwpe filius Samuelis de Chuza” között. A per a Csatár nevű possessio miatt folyt, amit Pál országbíró eskü alapján Kupénak ítélt oda.

A Szent Megváltó kolostor patrónusára és alapítására az irodalom a későbbi adatokból próbált visszakövetkeztetni. 1326-ban több Héder nembeli nemes fellázadt Károly király ellen. A király birtokaik egy részét elvette, majd más területekkel kárpótolta őket⁶⁰. Ennek során a Kőszegi ághoz tartozó Henrik fia János fia Herczegh Péter kapta meg a kőszegi várat. Györffy történeti földrajza szerint Péter a vár alatt kolostort alapított, ami 1333-ban már létezett⁶¹. Csánki

⁵⁷ Bajcs névére vonatkozóan: több ilyen nevet viselő település van az országban. Pusztai személynévből keletkezett magyar névadással, cf.: Kiss 1978. 75.

⁵⁸ DI 9570.

⁵⁹ AO III. 116-121.

⁶⁰ Bővebben: Karácsonyi 1900. II. 157.

⁶¹ Györffy, Tört. földr. 322.

röviden annyit jegyzett meg a patrónusról, hogy ezt a tisztelet a szekesői Herczhegek vitték⁶². Ezekhez újabb adatot nem tudunk hozzátenni, de elképzelhető, hogy a kolostor korábbi alapítású. Erre utal a másik kolostorra vonatkozó, az eddig ismert adatoknál korábbi említés is⁶³. A Szent Kereszt kolostor patrónusáról és alapításáról még ennyit sem tudunk. 13. századi meglétére viszont már találtunk adatot. Gyöngyösi Gergely 1287-ből közöl egy oklevélkivonatot, melyben a kolostor István nevű priorja szerepel. Ekkor már birtokügyei voltak a kolostornak, ami arra utal, hogy ennél már jóval korábban is léteznie kellett⁶⁴.

II.

A pécsi püspöki birtokigazgatás és a baranyai pálos kolostorok

A Pálos-rend birtokigazgatási szempontból speciális helyzetűnek tekinthető. Ez egyrészt abból adódott, hogy az egyes rendházak országos viszonylatban a 14. század közepéig püspöki felügyelet alatt álltak. Ezt a fennhatóságot a pápák időről-időre meghosszabbították. Így történt 1263 körül és a 13. század végén, amikor a pápa a veszprémi, majd az egri püspököt bízta meg életszabályok adásával. A kért ágostonos regulát egyik esetben sem kapták meg birtokaik csekély száma miatt. Másrészt a szerzetesek a második kolostor megalakulása óta önálló rendként a megyéspüspöktől való elszakadásra törekedtek. Ez a függetlenedés sok kitéréssel megtűzdelt, lassú folyamat volt.

Az egyes területek fejlődése jelentősen eltért az általánosan elfogadott országos fejlődés képétől. Ilyen speciális területnek tekinthető Baranya megye, pontosabban a pécsi püspökség baranyai területei.

Az általános út száz éves püspöki alárendelődéssel indult meg. Ekkor még nem lehet az országostól eltérő konkrét különbséget kimutatni. De már erre utal, hogy az első kolostor – az iregi – a vezetést 1250-ben átengedte a pilisszentkereszt kolostornak. Özséb és Bertalan 1250-ben találkozott, amikor Özséb felkereste a „szerzetes püspököt”. Bertalan sokat törődött az általa összeleplezett remetékkel; miután lemondott a püspökségről, egy időre a kolostor élére állt, majd kijelölte utódját. Megegyeztek, hogy az első generális a pilisi prior legyen. Ekkor kezdődött el az az országos fejlődés, melynek végére kialakult az önálló, ágostonos rendszabály alatt élő Pálos-rend. 1246-ban az esztergomi zsinaton Özséb a rend provinciálisaként jelent meg⁶⁵. 1215-ben azonban a lateráni zsinaton elhatározták, hogy új rend csak pápai engedéllyel jöhet létre. Ezért Özséb,

⁶² Csánki II. 800.

⁶³ A Vfr c. 18. pp. 56-57. említ egy veresmarti pálos kolostort, amit az Aba nembeli Csobánka alapított Heves megyében. Ezt nem szabad összetéveszteni a baranyai Veresmarthoz kapcsolt pálos kolostorral.

⁶⁴ Vfr c. 15. pp. 49-50.

⁶⁵ MES I. 362. – Özséb részvételét az esztergomi zsinaton Hervay Ferenc a Vfr kiadásában kétségbe vonja (Vfr c. 5. p. 38. a 15. sorhoz írott jegyzetében).

majd később utódai is a pápai elismertetésre törekedtek. 1262-ben Özséb a pápai udvarba ment, hogy megszerezze az ágostonos regulát. A pápa e kérés teljesítését a kolostorok vagyoni állapotától tette függővé. Megbízta Pál veszprémi püspököt, hogy vizsgálja fölül a kolostorok vagyoni helyzetét, s abban az esetben, ha javaikat nem találná elegendőnek, adjon nekik ő regulát. Ez utóbbi történet 1263-ban⁶⁶. Így az első, Bertalan által adott életszabályok után ismét egyházmegyes püspök adott regulát a szerzeteseknek. Ebben Pál püspök megengedte ugyan a pálosoknak az ágostonos szabályok használatát; de a megválasztott priort megerősítés miatt be kellett mutatni a püspöknek, és az évente tartott egyházmegyei püspöki gyűlésre két szerzetest kellett küldeniük.

Így egész életük a püspök beleszólási lehetőségével és felügyelete mellett zajlott. A felügyeleti jog országszerte megmutatkozott a gazdálkodás terén is. A század végén Lőrinc generális prior annyit tudott elérni, hogy egy másik püspök adjon nekik szabályokat. 1297-ben András egri püspöktől kaptak regulát. Ebben a kolostori élet aprólékos rögzítése szerepelt, a függés azonban továbbra is megmaradt⁶⁷. Ebben az állapotban a 14. század elején történt változás, amikor Lőrinc, a rend negyedik generálisa, Gentilis bíborostól, mint tejhatalmú pápai követeltől kérte és kapta meg a teljes ágostonos regulát, amit aztán a pápa is megerősített⁶⁸. A 14. század végére a rend országos szinten önálló lett. A 15. században már nem volt semmiféle függő kapcsolata a püspökkel.

Vannak azonban az országban olyan részek is, ahol a püspökkel korábban kialakult kapcsolat továbbra is megmaradt. Ez figyelhető meg a Pilisszentkeresztől elég távol elhelyezkedő baranyai kolostoroknál. Itt a 16. század közepéig élt a birtokok és más jogok feletti püspöki rendelkezés. Például a birtokelidegenítésnél szükség volt a püspöki jóváhagyásra. Érthető lenne ez abban az esetben, ha csak az iregi, eleve püspöki kegyuraságú kolostornál volna így. De hasonló jelenség figyelhető meg a világi alapítású kolostoroknál is.

Először az iregi és a patacsi kolostor helyzetét vesszük vizsgálat alá. Az említett jelenség itt jobban kitűnik, mint a világi alapítású kolostoroknál. A püspöki kegyuraság, a földrajzi közelség és a püspöki birtokadományok magyarázzák ezt.

Elsősorban jogilag lehet nyomon követni a püspök és a kolostorok kapcsolatát. Mint már említettük, az 1225-ös regulában is van erre utaló adat. A szerzeteseknek mindig végre kellett hajtaniuk az alapítónak, azaz a pécsi püspöknek a rendeleteit. Birtokaik határainak megerősítését az egész korszakon át elsősorban a püspöktől kérték. 1250-ben Antal prior supplicatiót nyújtott be Achilles püspökhöz, amiben a Szent Jakab egyház határainak megerősítését kérte⁶⁹. 1252-ben hasonlóképpen Antal prior és a szerzetesek birtokaik elmozdult határainak megerősítését kérték,

⁶⁶ MREV I. 386.

⁶⁷ Vfr c. 17. pp. 51-56.

⁶⁸ Mon. Vat. Hung. II. 180.

⁶⁹ Inventarium 21-22.

amikor Achilles püspök az iregi egyházat látogatta⁷⁰. 1315-ben kérésükre László püspök erősíti meg birtokaikat. Ebben az oklevélben rögzítik azt az állapotot, hogy a remeteség a püspöki egyház területén (*in territorio ecclesiae nostrae*) helyezkedik el. Ezen a kifejezésen az oklevelet kiadó püspök nem az egész egyházmegyét érthette, mivel csak a remeteség birtokairól volt szó, hanem csupán Pécs környékét, a szorosabban vett püspöki egyház hatókörét⁷¹. 1332-ben Mihály prior kérésére két oklevél is kelt. A prior a szerzetesek nevében László pécsi püspöktől kérte az Achilles-féle, 1252-es birtokrögzítő oklevél megerősítését⁷². 1334-ben ugyanezen püspök megerősítette a patacsi Szent Szűz egyház „alapítását” és birtokait⁷³. A püspök itt is hangsúlyozta, hogy ez az egyház az ő Patacs possessióján található. Mivel Patacsot más, nem püspöki oklevelek villaként említik, és képe is falut mutat, itt a possessio megjelölésen a püspök patacsi birtokrészét kell érteni. A pálosok az átépített kolostorba költöztek le a rablók zaklatásai miatt, s mintegy száz éven keresztül az ágostonos kanonokokkal éltek együtt. Eközben a hegyen levő kolostorra is gondot viselhettek, mivel a visszaköltözés körüli időből semmiféle javításról nincsen szó a kolostorral kapcsolatban. Kelemen, a kolostor átépítését végző püspöki egyházi nemes iobagio, noha püspöki szolgálatban állt és a püspök patacsi birtokrészén élt, nem tartotta fontosnak, hogy engedélyt kérjen az átépítésre és a birtokcserére. A birtokcsere Kelemen kolostorhoz közelebbi sessiójának a szerzeteseknek való átengedését jelentette, akik egy másik, saját sessiójukat adták ezért. Ezt a birtokcserét a püspöki oklevél keletkezésénél korábban a pécsi székeskáptalan hagyta jóvá, föltehetően a püspök tudomása nélkül. A püspök azért 1334-ben megtiltotta a szerzeteseknek, hogy a Kelemen-féle adományon túl az ő speciális engedélye nélkül birtokokat szerezzenek. Az adományozó és a megadományozott fél – noha másként –, egyaránt a püspök joghatósága alá tartozott, s mégis a püspök megkerülésével akarták intézni közös ügyeiket. Ezt tiltotta meg a püspök a szerzeteseknek.

1357-ben a pécsváradi konvent szerzetesi kérésre és püspöki jóváhagyásra megerősítette az 1252-es Achilles-féle birtokösszeírás László püspök által adott privilégiumait⁷⁴.

1369-ben Nagy Lajos adott birtokmegerősítést a remetéknek⁷⁵. Erre a kolostor és Trisztán provinciális prior kérte a királyt. Ha nem a László pécsi püspök által adott privilégiumok megerősítéséről lenne szó, ezt a kolostor püspöktől való függetlenülési törekvésének lehetne tekinteni. Itt azonban nem erről volt szó, mivel

⁷⁰ DI 368, 2274.

⁷¹ DI 1858.

⁷² DI 2342.

⁷³ Koller II. 461-463.

⁷⁴ DI 2341.

⁷⁵ DI 5779.

László püspök 1315. február 10-én, 1331. január 1-én és 1334. július 27-én kelt okleveleit írták át és erősítették meg.

A jogi téren kimutatható függés vázolója után a kapcsolat konkrét formáit próbáljuk megközelíteni. Az eltérő eredetű szerzetesi birtokrészek a püspöki beavatkozás foka különböző mértékű lehetett. A püspöki birtokigazgatási szervezethez így más és más mértékben kapcsolódhattak a pálos területek a jogi függés kereteiben. A szerzetesek által vásárolt birtokoknál az eladó jogi helyzete volt a meghatározó tényező. Az örökhagyás által kapott területeknél ugyancsak az adományozó személye a fontos.

Kelemen iobagio 1334-es adománya kapcsán láthattuk, hogy püspöki engedélyre van szükség akkor, ha az adományozó fél püspöki függésben áll. Ilyenkor a püspöki engedélyezés vagy eltiltás mögött az a megfontolás állhatott, hogyan lehet jobban kiterjeszteni a püspöki fennhatóságot a birtokra. A iobagiók területei – főleg ha azok a püspöktől kapott szolgálati birtokok is egyben, de akkor is, ha saját öröklött, vagy vett birtokaikról van szó – szorosabban kapcsolódtak a püspöki birtokigazgatáshoz. Így nem valószínű, hogy a püspök engedélyezte volna Kelemen sessiójának cseréjét a szerzetesi birtokkal. Ezt bizonyítja az is, hogy a cserét az átépítéssel együtt adományként említik. Ebből arra következtethetünk, hogy a Kelemen által elcserélt sessio többet érhetett a kapott birtoknál.

1252-ben az örökül kapott birtokrészeket – a szabad birtokosokét éppen úgy, mint az egyházi kötelékben élő iobagiokét – az oklevél egyaránt megerősíti. Mivel 1252-re a kapott birtokok nagy része már beépült a szerzetesek birtokaiba, és ebben az oklevélben már nincs nyoma annak, hogy a püspök hogyan viszonyult ezekhez az adományozásokhoz, semmit sem lehet tudni a püspöki engedélyezésről⁷⁶.

1409-ben két oklevelet adtak ki Megyeri Balázs végrendelete ügyében. Megyeri Balázs a Szent Szűz kolostorra hagyta minden birtokának fele részét⁷⁷. A végrendelező Patacon lakott és mivel egyik oklevélben sincs adat státusára vonatkozóan, föltehetően, hogy szabad birtokos kisnemes lehetett. Matthias Ffa, aki ekkor a püspökség megüresedése miatt a püspökség ügyeit intézte, megengedte a javak átvételét. Ehhez Patacs falu tanúként hozzájárult. A másik oklevél megmagyarázza, hogy miért volt szükség a falu elismerésére. Egy korábbi végrendeletre hivatkozva a szentmiklósi plébános is jelentkezett ezért a részért, a püspöki ügyek intézője azonban a kolostornak ítélte oda. Ezáltal is nőtt a püspöki jogok száma. Ha a birtokot a szentmiklósi plébánia kapta volna meg, akkor a püspöknek a tizeden kívül más nem jutott volna a birtokról. Így azonban a szerzetesek felett gyakorolt felügyelet révén beleszólhatott a birtok sorsába is.

A 15. század második felében a szerzetesek újabb területekhez elsősorban vétellel jutottak. Ezekbe a vásárlásokba a püspök nem szólt bele. A budai káptalan okleveléből értesülünk arról, hogy Péter, patacsi perjel 1480-ban Pécssett

⁷⁶ DI 368, 2274.

⁷⁷ DI 9566, 9591.

kőházat vett 400 arany forintért⁷⁸. Az ilyen jellegű ügyekbe a püspököknek nem lehetett sok beleszólása. Érdekes azonban, hogy a 15. század végi, 16. század eleji birtokelidegenítéseknél sem találkozunk püspöki jóváhagyással. De ez nem jelenti azt, hogy a püspöki hatóság megszűnt volna. Korábban a szerzetesi eladásoknál a püspök is felemelte szavát. 1279-ben egy per zárul le Pál pécsi püspök ítéletével⁷⁹. A per egy pénz hiányában átadott malom miatt zajlott. Az ügy a tatárjárás körül indulhatott meg, mivel az egyház leégett tetejét Odulman ács ekkor javította ki, és ennek fejében a pálosok egy malmát kapta meg. A kolostor lakói még több mint ötven év múltán is magukénak akarták ezt a malmot. A püspök már korábban hozhatott egy ítéletet a szerzetesek javára. A kiskorú és még magukat védeni nem tudó tulajdonosok azonban felnőtt korba lépésük után hiteles oklevelekkel visszaszerezték a malmot. A nyilvánvaló bizonyítékok miatt a püspök nem hozhatott ítéletet a szerzetesek javára, noha korábban ugyanezen tények ismeretében, de oklevelek hiányában a szerzetesek javára döntött. Ezt azért tette, mert érdekelt volt a szerzetesi birtokokban.

A püspöki adományoknál az átadott területek felett a püspöki jog csak átalakult, de nem szűnt meg. 1252-ben két – szerzetesek által irtott és művelt – erdőbeli novaliát is mint püspöki védelem alatt álló területet említene⁸⁰. A szerzetesek által létrehozott új gazdasági egység is püspöki joghatóság alatt lehetett. 1315-ben a patacsi grangiának mondott fundus, melyen valószínűleg odatelepített népek dolgoztak, püspöki felügyelet alatt állt⁸¹.

László pécsi püspök ekkor minden exactio és collecta alól mentességet adott a funduson dolgozó embereknek.

Hasonló jelenségek figyelhetők meg nemcsak a püspöki alapítású kolostornál, hanem a világi patrónusú kolostoroknál is. Ezeknek a kolostoroknak az okleveles anyagát összevetve három időszakot különíthetünk el a püspökkel való kapcsolat terén.

A 13–14. század fordulóján az országos viszonylatban is jellemző állapotot találjuk. Ekkor még semmi sem utal az ettől való eltérésre. 1281 körül, amikor a bajcsi kolostor alapítása történt, Jób pécsi püspököt kérték fel a kolostorhoz tartozó templom felszentelésére, aki ezt a rendezetlen birtokügyek miatt megtagadta. Ebből még nem lehet következtetést levonni, mivel egy templom felszentelésének nem az itt vizsgált szempontból van köze a szerzetesek birtokügyeihez⁸².

A világi alapítású kolostorok a birtokmegegerősítéseket nem a regula szerinti fölöttesüktől, hanem a királytól kérték. Így próbálták jelezni az elszakadási

törekvéseiket⁸³. Amikor perekbe keveredtek, nem a fölöttes joghatósághoz, a püspökhöz, hanem arbitriumhoz fordultak⁸⁴. Ez szintén a püspök figyelmeztetésére szolgált. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a püspökök hatalma volt a szerzetesek fölött, egyrészt az egyházmegye fejenként, másrészt pápai engedély alapján.

A második korszak a 14. század közepétől a 15. század közepéig tartott. Ekkor a rend gazdaságilag és egyházz jogilag országos viszonylatban már független a megyéspüspököktől. Talán a püspökök éppen ezért kívánták megerősíteni pozícióikat a megyében. Ez hatalmaskodásokhoz és egyéb összeütközésekhez vezetett. A Gyula melletti Szent László kolostornak a 14. század második feléig nem volt semmi problémája a pécsi püspökkel. Ettől kezdve azonban hirtelen megnő a vitás ügyek száma, elsősorban a Szentágya nevű possessio miatt. Ez a birtokrész a kolostor alapbirtoka volt, határokkal elkülönítve. Az Acta Paulinorum egyik megjegyzése szerint a határ nem volt vitás egészen 1373-ig⁸⁵. A püspök azonban ettől kezdve jogot formált erre a területre is⁸⁶. Először a püspök más névvel illette Szentágyát. A püspöki Dörgicse faluról ezt a részt is így nevezte el. Gondolhatnánk arra, hogy a terület, amely Dörgicsével volt határos, nem volt megnyugtatóan elkülönítve határjelekkel. Ez ellen azonban több adat is szól. A határjárások alapján a két területet utak választották el egymástól. Ha a 14. század második feléig nem adódott semmi nehézség a határok körül, akkor fölvetődik a kérdés, hogy miért éppen ekkor kezdett problémát jelenteni a szomszédság. Másodszor a hatalmaskodások leírása is megerősíti a püspöki birtokszerző szándékot. A püspök például a pálosok rovására új mederbe tereltette a patakot, valamint fa kápolnát építtetett a pálos területre és azt felszentelte. Így próbált behatolni a szerzetesi területekre. A per egész lefolyása megerősíti azt a föltevést, hogy a püspöki szándék éppen a függésbe vonás volt. Bálint püspök a pápához fellebbezett, mivel nem fogadta el a királyi döntést. A pápa vizsgálót küldött ki, aki a kolostorra vonatkozó összes oklevelet összegyűjtötte, és helyszíni vizsgálat után a pálosok javára hozott ítéletet. Ezen az ítélethozatalon a püspök nem jelent meg⁸⁷. Majd mégis elismerte a szerzetesek jogait⁸⁸. Ez az állapot sem volt azonban hosszú életű, mert újabb fellebbezés következett a pápához. Ebben Bálint püspök arra hivatkozott, hogy a szerzetesi jogok elismerését megfélemlítve tette⁸⁹. Azt már nem tudjuk, hogy mi lett a per vége, de nagyon jól megmutatkozott benne a püspök szándéka.

A 15. század végén, a 16. század elején sajátos nyugvópont fedezhető fel a püspök és a szerzetesek kapcsolatában. Mintha mindkét fél elfogadta volna a másik

⁸³ AO I. 395.

⁸⁴ ÁÚO XII. 352-353; DI 1395.

⁸⁵ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 7.

⁸⁶ Koller III. 216-219; DI 1430, 8719.

⁸⁷ DI 1430, 50061.

⁸⁸ Mon. Vat. Hung. IV. 566, 595.

⁸⁹ Elenchus Summarius archivi almae Provinciae Hungaricae Ordinis S. Pauli primi eremitae, 1750. OL, AP (E 153) 101. k.

⁷⁸ Vfr c. 69. pp. 144-145.

⁷⁹ DI 1477.

⁸⁰ DI 368, 2274.

⁸¹ DI 1858.

⁸² ÁÚO XII. 352-353.

fél törekvéseit és ezeket egymáshoz igazították volna. 1514-ben Domonkos, a bajcsi Mindenszentek egyház priorja rögzítette a Tótfaluban élő jobbágyaik és colonusaik szolgáltatási kötelezettségeit. Ebben az egytelkes jobbágyok kötelezettsége többek között az, hogy egy napot dolgozzanak a püspök itt lévő szőlőiben, és szüret idején családjukkal együtt két napig ott szüreteljenek. Ezt a szolgáltatást a pécsi püspök a tizeden kívül kapta⁹⁰.

A birtokjogi függésen keresztül a püspökség saját birtokterületei közé kívánta besorolni a pálos területeket. Az így kialakuló jogállás természetesen eltért más birtokainak jogaitól. A Szent László kolostor okleveleinek alapján tudjuk elképzelni, hogyan gondolta a püspök ennek megvalósítását. Eszerint a kolostor gazdálkodási kerete érintetlenül maradna. Egyes pálos területek változatlanul élnének tovább, más birtokrészek viszont szorosabban kapcsolódnának a püspöki szervezethez. Mint másutt, itt is a pécsi castellanus lenne a legfőbb személy. A dörgicsei familiarisok figyelemmel kísérnék a területen folyó munkát és irányítanák azt. A kolostor priorja pedig a mindennapi munka keretei fölött örködné. Ennek valószínűségét többszörösen aláhúzzák a pápai vizsgálat során összeírt oklevelek⁹¹. A püspökhöz való kapcsolódást megvalósult és letisztult formában a bajcsi kolostornál lehet megfigyelni⁹². Ezen a területen hiány lehetett a munkaerőben, ezért kellett a püspöki szőlőkben is dolgozniuk a pálos földesúri hatóság alatt élő jobbágyoknak. Munkájukat a prior és a püspöki famulus is számon tarthatta. Így tehát felügyelőként a kolostor előjárója kapcsolódott a püspöki igazgatási szervezethez.

Felvetődik a kérdés, vajon a birtoknövelési és jogkiterjesztési szándékon túl mi vezethette a püspököket ilyen irányú cselekedeteikben. Figyelemreméltó jelenség ezzel kapcsolatban a gyulai és a bajcsi kolostornál a püspöki szőlők közelsége. Ezen kívül nem szabad elfeledkezni arról sem, hogy a pálos birtokterületek jól szervezett gazdaságok voltak, jelentős termelőképességgel rendelkeztek.

Szólni kell arról, hogy az egyes kolostoroknál van-e, lehet-e külön birtokigazgató személyzet. Néhány oklevél említ erre vonatkozóan adatot. 1400-ban Pál nevű szerzetesi familiarist említenek. Valószínűleg a jobbágyok vagy a famulusok és colonusok közül emelkedhetett ki⁹³. Gyakoribb említéseknek azonban híjával vagyunk. Ennek legvalószínűbb oka az, hogy a baranyai pálos kolostorok birtokai elég szűk földrajzi körben helyezkedtek el. Így nem volt szükség arra, hogy a nem túl nagy területen kolostoron kívüli emberekből különálló felügyelő és irányító réteg alakuljon ki. A regulák szerint fizikai munkát is végző szerzetesek munka közben szervezhették meg az irányítást. Ez része lehetett a kolostorok gazdálkodási rendszerének.

⁹⁰ DI 22646.

⁹¹ DI 1430.

⁹² DI 1430.

⁹³ DI 1430.

III.

A baranyai pálos kolostorok birtokainak szerkezete

Ebben a fejezetben először az egyes kolostorok birtokait vesszük vizsgálat alá. Ennek során kolostoronként időbeli fejlődésrajzot adunk. Ezt követően a birtokszerkezet és a településszerkezet kölcsönhatásainak bemutatására kerül sor. Végül a kolostorokra jellemző birtokszerkezeti sajátosságokat elemezzük azzal a megjegyzéssel, hogy további kutatásokkal ezek országos jellegét is bizonyítani lehetne.

A kolostorok közül először az iregit és a patacsit mutatjuk be. Ezt az a körülmény indokolja, hogy a püspökség fokozottan igyekezett behatolni erre a területre. A többi kolostorhoz viszonyítva ennek köszönhető a források relatív bősége, ami pontosabb kép megrajzolását teszi lehetővé.

Az alapítást követően a 14. század elejéig a pálos birtokokon dinamikus fejlődés mutatható ki, amely a birtokok átalakulásában figyelhető meg. 1252-ben szántóföldek, malmok, szőlők, rétek, irtványok vannak a szerzetesek kezén⁹⁴. A malomhelyek kijelölése a Mecsekből lefutó patakokhoz kötődik. A pálosok 1234-ben Meszesen vettek fél malmot⁹⁵; ehhez Patacson és Iregen 1252-ben még három malmot kell hozzászámítani. Patacson a Patacsi patak mellett, voltak a malmok. A 14. század elejéig – 1297-ben – még egy malmot említenek a források. Ez nem azonosítható az előbb említett malmok egyikével sem, ezért külön objektumként kell értelmezni. Mivel a malmok helyhez kötöttek, a birtok szerkezeti képét sokasodásukon kívül alapvetően nem változtatják meg, noha az általában kétholdas curiával övezve a szintén patakparti elhelyezkedésű réteket fokozatosan kiszorítják a patakpartról, esetleg közelebb hozzák őket egymáshoz.

1252-ben több ilyen egymáshoz közeli rétet említenek a források. Iregen ekkor az Iregi patak mellett egymáshoz közel – más birtokosok rétjeivel határosan – négy szerzetesi rétet említenek az oklevelek. A rétek vízközei helyzete elősegíthette a takarmánygyűjtést. Az ilyen eléggé nedves helyen található kaszálókról a begyűjthető széna mennyisége meglehetősen sok lehetett. A 14. század közepéig még nincs szó a malmok és a rétek egymást szorító együttlétéről, a malmok csupán a rétek elhelyezkedésére hatottak. Ezt olyan adatok támasztják alá – 1252-ből több is –, melyek a patakok partján cserjés, bozótos részeket említenek. Ezek a helyek még elég sokáig lehetőséget nyújtottak a válogatásra, mivel ezen a területen „malom állítására alkalmas hely” megjelöléssel csak a 15. században találkozunk. Ettől kezdve tehát az ilyen helyek már üresen is külön értéket képviseltek. A malom curiájának határában szőlők is feltűnnek. Ezek a szőlők a déli lejtőkön egészen a patakig futhattak. A 13. század közepéig a szőlőművelés kifejlődőben lehetett. Ez ettől kezdve nagyobb lendületet vett, amire abból következtethetünk, hogy ekkor már vannak adatok egyes dombok irtására és ezeken szőlő telepítésére. 1252-ben ilyen szőlőtelepítésre alkalmas hely a Mogusd hegy. Ugyanezen oklevél

⁹⁴ DI 368, 2274.

⁹⁵ DI 195.

említ Iregen egy olyan domboldalt – az Iregmált –, melyen több szőlő volt egymás mellett: *in uno circulo*. Később egész „szőlőhegy-rendszer” jöhetett létre a délnyugati irányba húzódó dombokon. A szőlőket itt is, mint másutt, darab szerint említik. Területük nagyságára csak analógia segítségével tudunk következtetni. Holub kutatásai alapján Zala megyében az átlagos szőlőnagyság 1526 előtt egy hold⁹⁶. Patacson és Iregen 1252-ben négy szőlő volt szerzetesi kézen. Ezek egymástól elég messzire helyezkedtek el. Ezen kívül a szerzeteseknek még Enyesden volt egy szőlőjük. Mivel több enyesdi szőlőről nincs említés, föltételezhető, hogy 1334-ben ezen túladtak a többi birtokrésztől való távolabbi fekvése miatt⁹⁷. Míg a jól szervezett, területileg egységes szerzetesi birtok keretein belül a rétek és a malmok a földrajzilag körülhatárolt helyen egymást kiegészítve jól megfértek, addig a szétszórtnan kezükre jutó szőlők megnehezíthették az egységes birtokkép kialakítását, amire az alapítást követő időtől kezdve észrevehetően törekedtek. A birtokszervezés részének tekintjük az enyesdi szőlő elajándékozásáról szóló 1334-es oklevél adatát. A szőlőt a szentmiklósi plébánia egyház kapta meg a pálosoktól kártalanítás fejében.

Míg a malmok, rétek szőlők vizsgálata során nagyobb birtokszerkezeti változások bemutatása nem lehetséges, addig a szántóművelésben – melynek földrajzi meghatározottsága jóval kisebb az előbi ágakénál – jelentős szerkezeti váltás figyelhető meg a 14. század elejéig. Ez a szerzetesi birtokkép átalakulásában mutatkozik meg. Ettől az időtől egységes birtokkép kezd kialakulni. Ettől aztán szerkezeti újítások is erednek.

Az 1252-es birtokösszeíró oklevél feltüntet minden szerzetesi kézre került szántót, eredetével és szomszédaival együtt. Így az is megfigyelhető, hogy a szerzetesek miként próbálják egy birtokba összevonni a két település közös határában, illetve a falvakon belül különböző helyen található földjeiket. Először fordítsunk figyelmet a szántók kétféle elhelyezkedésére. Ezek egy része felaprózottan és elszórtnan fekszik. A területnagyság alsó határa egy hold, felső határa tizenegy hold. Ezek a parcellák egymással nem érintkeztek, más földek között szétszórtnan terültek el: így helyezkedik el ötvenöt hold tizenhat parcellában. A kisterületű, egymás közelében levő földdarabokon nyomásban művelhették a parcellákat. A határban kialakított calcaturára utal egyrészt – például a szerzetesek egy ötholdas parcellája esetében – a szomszédok pontos megnevezése, hogy ti. ez a föld *inter terram filiorum Batur et terram Jacobi*, másrészt az, hogy a megszábotott hosszúságban fekszik (*jacet in longitudine*), amely a többi szántó elhelyezkedését követi. Az ilyen, nyomásban fekvő földeken kívül más típusú szántói is voltak a szerzeteseknek. Különálló, egy tagban lévő, nagyobb darabok ezek, ahol a szomszédság nem befolyásolja a terület hasznosításának módját. Ilyen nagyobb,

egy tagban lévő birtok kialakítására a szomszédok és a művelés kötöttségei miatt nincs lehetőség a kisebb, nyomásban művelt parcellák esetén⁹⁸. Így a szántók másik típusát azok a nagyobb, egy tagban lévő részek jelentik, melyek határleírásában csak néha, akkor is csak egy részükben szerepel más tulajdonában lévő földdarab. Ilyen például egy szerzetesi kézre került, egy tagban lévő huszonhat holdas rész, és az a már említett terület, ahol a szerzetesek négy holdat kaptak, de ehhez a közelben ugyanazon tulajdonostól még nyolc hold földet szereztek. A szerzetesi birtokszerkezetre nem annyira a nyomásban, más tulajdonosokkal közösen való művelés a jellemző, hanem az egy-egy területen nagyobb, összefüggő birtok kialakítása. Ezt támasztja alá az erdőben művelt két szerzetesi novalia. Az erdő – ahol ezt a két részt kiirtották – a püspöké volt. Az ő engedélyével és védelme alatt művelték ezt a két területet. Itt nem kellett más tulajdonosokhoz igazodniuk.

A 14. század elején új birtokszerkezeti egység tűnik fel a pálosoknál. 1315-ben a szerzetesek kérésére a püspök megerősíti birtokaikat. Az általános jellegű birtokfelsorolás után az oklevél a szerzetesek Patacs faluban létesített gazdasági telepét is megemlíti. Ez nagyobb, egy tagban levő terület volt, amit az oklevél – talán jobb kifejezés hiányában – teleknek hív, amit grangiának mondanak: *fundus sessionalis qui grangia dicitur*. Ezen a területen szintén máshoz nem igazodva alakíthatták ki a művelési módot⁹⁹.

A patacsi és Jakab hegyi kolostorok birtokainak szerkezetét a 13. századtól a 14. század közepéig tömören úgy lehetne jellemezni, hogy egyrészt a földrajzi környezethez kötődő birtokegységei, malmai, szőlei és rétjei, másrészt a falubeliek földjei között található szántói vannak. A szerzetesi birtokra jellemző sajátosság az erdőbeli novalia és a patacsi gazdasági telep. A szerzetesek által művelt kertekről ekkor még nincs szó.

Az eddigi jelenségek a 14. század közepétől fejlettebb formában figyelhetők meg. Ekkor már az adatok is bőségebbek, s ezért pontosabban követhetjük a folyamatot.

A malmok elhelyezkedésében – a birtokszerkezet képét módosító funkciójában – nem figyelhető meg változás. A malmok egy része – éppúgy, mint korábban – vétel útján kerül a szerzetesekhez. 1371-ben megvettek egy fél malmot, majd 1375-ben megvették ugyanennek a malomnak a másik felét is¹⁰⁰. Ennek oka nem pusztán a malmok megszerzése lehetett. A vételt azért szorgalmazhatták, mert ez a malom egy másik pálos birtokban lévő malom mellett volt. Két egymás melletti malom a pálosok kezén nagyban elősegítette a szerzetesi gazdálkodást. 1393-ból újabb malomszerzésre van adat, amely a köz malma mellett helyezkedett

⁹⁶ Holub József: A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. In: A Göcseji Múzeum jubileumi évkönyve, 1950–1960. Zalaegerszeg, 1960. 192.

⁹⁷ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 20.

⁹⁸ Cf.: Szabó István: A középkori magyar falu. Bp. 1969. A falu termelési kötöttsége c. fejezetét.

⁹⁹ DI 1858; Nem bizonyos, hogy azonos a ciszterci gazdálkodás keretében kimutatott grangiával. A hasonlóság a külön gazdasági telep jellegben rejlik.

¹⁰⁰ DI 5974, 5975, 6295.

el¹⁰¹. Megyeri Balázs fundusához – amit 1409-ben végrendeletileg a szerzetesekre hagyott – egy malom is tartozott. 1434-ben egy fél patacsi fundushoz fél malom tartozott, amit a szerzetesek vásároltak meg¹⁰². A környéken – ezt több más adat is bizonyítja – egy egész telekhez egy malom tartozott. Ezt a telek megosztásánál – ami egyre gyakoribb lett a 15. század elején – szintén felezni szokták. 1512-ben Balázs pécsi kanonok a Szent Jakab egyháznak adta az Okorvize folyón levő kétkerekű malmát¹⁰³. Ez a malom elég távol esett a szerzetesek többi gazdasági egységétől. Lehetséges, hogy ezért adtak túl rajta, hasonlóan az enyesdi szőlőhöz; bár ez malmok esetében – mivel nem megművelendő földről volt szó – ritkábban fordult elő. Ez a malom egyben a pálosoknak a kolostortól számított legtávolabb eső tulajdona.

A malmok számának gyarapodása arra indította a szerzeteseket, hogy – a korábbi gyakorlatnak megfelelően – a patak, illetve malom körüli réteket is megszerezzék. Egyre pontosabb határleírásokkal egyre jobban számontartják rétjeiket. 1403-ban Patacs területén említenek meg egy kaszálót, melyet végrendelet útján a pálosokra hagytak¹⁰⁴. 1412-ben Enisdi István Gergely és Pál nevű fiai Mohácsról egy rétet adtak a Szent Szűz és Szent Jakab kolostoroknak. A pontos határleírás alapján megtudjuk, hogy a rét közelében még négy rét van. Ez utal arra, hogy a falu területén belül kialakult egy terület, ahol a rétek egymás szomszédságában, a patak mellett helyezkednek el. Megszűnt az a korábbi helyzet, hogy a malmok és rétek, valamint a nem hasznosítható patakparti részek váltogatják egymást. Ezt a jelenséget a népesség megnövekedésével kialakult helyszűke következményeként foghatjuk fel, ám bár noha oklevelek nem említik – a rétek lehettek másutt is, nem csak patakparton. A malmok és a rétek helyhez kötöttségükkel a kolostorok birtokainak szerkezetében állandóságot jelentettek.

Nem így volt azonban a szőlőkkel, melyek továbbra is elszórtan helyezkedtek el a falubeliek és a nem helybeliek – például sok pécsi civis volt tulajdonos a patacsi és iregi szőlőhegyen – szőlődarabjai között. Míg a szőlőművelés az előző időszakban nem tűnt túl jelentősnek, addig a 14. század második felében – és főleg a 15. század elején – nagy lendületet vett. Újabb területeket irtottak ki, amire abból következtethetünk, hogy a korábban cserjésként és erdőként említett részek most mint szőlőhegyek kerülnek elő. Ilyen volt egy 1406-os adat szerint a Patacsmál¹⁰⁵. Az 1429-es oklevél Patacs előhegyén mint szőlővel betelepített részt említi a Baxavölgy nevű hegyet (*in promontorio Pathach in monte Baxavölgyh*)¹⁰⁶.

¹⁰¹ DI 7903.

¹⁰² DI 9566, 9591, 12584.

¹⁰³ DI 5974, 22299.

¹⁰⁴ DI 9854.

¹⁰⁵ DI 9155.

¹⁰⁶ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 76.

Itt és több más, közelebből meg nem határozott helyen volt szőlője a két kolostornak. 1351-ben a Poch nembeli Tadenkai Lukács fia Apor mester a Szent Szűz kolostornak adott egy, a kolostor közelében levő szőlőt, amit Telekszőlőnek hívtak¹⁰⁷. A két faluhoz tartozó szőlőhegyeken a szőlők ára tetemes összeget jelentett. 1391-ben a szerzetesek tizenhat aranyforintért vettek egy szőlőt¹⁰⁸. 1411-ben húsz dénármárkáért, 1429-ben nyolc új aranyforintért adtak el egy-egy szőlőt. Holub szerint Zala megyében az Árpád-korban egy szőlő ára három marka, a 14. században négy-hat marka, a 15. században az ár tizenhat és nyolcvan forint között változott. Eszerint tehát a szőlők ára kétszerese a szántóföldek árának¹⁰⁹. A szőlők értékére utal az a végrendelet is, melynek értelmében a néhai Gergely literatus patacsi Hasarthoszéle nevű szőlőjének fele legyen Cimeres Péter özvegyéé, aki féltestvére volt, a másik fele pedig legyen János nevű édestestvéréé, akinak halála esetén része a pálosokra szálljon. Ez a pontos rendelkezés mutatja, hogy rangot jelentett szőlőtulajdonosnak lenni¹¹⁰.

A szőlőművelés előretörésekor újabb földeket vettek művelés alá, s ültettek be szőlővel. Elsősorban a napos déli lejtők voltak alkalmasak erre a célra. Itt kiirtották az erdőt, aminek az lett a következménye, hogy elég korán kialakultak az erdőhasználati szabályok. Az oklevelek 1403-ban említik egy ilyen területen, hogy az újonnan telepített szőlő egy erdődarabban helyezkedik el. Ennek következtében egy másik erdődarabot mint ingatlant említ az oklevél, ami csere útján került a pálosok kezére¹¹¹. Mivel a Mecsek északi, szakadékos részeiről a fát nem lehetett kitermelni, a használati- és tulajdonjogok a szőlőművelés meggyökerezésével párhuzamosan előretörték a hozzáférhető erdőrészekben.

A pálos birtokszerkezet alakulását követve a szőlők és az erdők szerepét más kolostorokkal ellentétben nem lehet egyértelműen meghatározni. A szerzetesek nem törekedtek egybefüggő, nagyobb szőlőterület kialakítására. Több helyen, elszórtan, a helybeli szőlőművelés mértékéhez képest elenyésző mennyiségben foglalkoztak ezzel a művelési ággal. A fő gazdasági ágat továbbra is a szántóművelés jelentette. Időközben azonban egyre csökkentek a művelhető területek, illetve egyre több kézen oszlottak meg a népességszám emelkedésével és más művelési ágak előretörésével.

Mivel észak felé a Mecsek, délre a Magna via, keletre Pécs, nyugatra pedig más falvak szabták meg a terjeszkedés határát, a települések közös határa nem gyarapodhatott. Az elaprózódással párhuzamosan szükségessé vált a föld minél jobb kihasználása. Ennek következtében jelentősen megnőtt a föld értéke. 1397-ben egy tizenkét holdas rész cserélt gazdát kilenc dénármárkáért, 1398-ban Patacs falu

¹⁰⁷ DI 4205.

¹⁰⁸ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 23.

¹⁰⁹ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 76.; cf.: 3. jegyzet 197.

¹¹⁰ DI 9616.

¹¹¹ DI 8875.

előtt öt holdat adtak el nyolc dénármárkáért¹¹². 1403-ban a szerzetesek tizenhét hold földet vettek. 1412-ben két hold szántás alá való föld ért fel négy hold más minőségű földdel¹¹³. A szántók a két falu határában nyomásokban helyezkedtek el. Voltak olyan szántók is, melyek a két falu közös határán kívül estek. A települések népességszámának emelkedése miatt szükség volt az ilyen, nem nagy terjeszkedési lehetőség felhasználására¹¹⁴. Az „Ireg és Patacs falu előtt lévő” kifejezés a szántók településekhez való viszonyára utal¹¹⁵. Azt nem lehet megállapítani, hogy egy-egy telkekhez mennyi szántó tartozhatott. A szerzetesek szántóinak egy része a falubeliek földjei között elegyesen volt. Ez azonban csak a szántók egyik részét jelentette. A már említett gazdasági telepen – amelyre ugyan nincsen adat ebből az időszakból, de a többi kolostor példája nyomán meglehetősen feltételezhető – külön folyhatott a szántóművelés. Hasonlóképpen lehetett a kolostor közelében levő földeken, a szerzetesi kertek mögött¹¹⁶. Ez a kettősség – mely jellemző volt a korábbi időszakban is – most már szilárd és fejlett formát vett fel.

Új szint jelent a birtokszerkezetben a szerzetesi kertek föltünése. Ezek a kertek már korábban is meglehettek, ha nem is említik őket a források. Az ágostoni regula alapján a szerzeteseknek kezük munkájából kellett megélniük, illetve mindannyiuknak kellett végezniük valamilyen fizikai munkát¹¹⁷. Erre, valamint a mindennapi szükségletek előteremtésére szolgálhattak a kertek.

Az itt leírt birtokszerkezet módosította a települések szerkezetét is. A 13. század elejétől a 16. század közepéig jól kirajzolódik előttünk a két falu településképeinek átalakulása. Mivel a szerzetesek főként a két falu határain belül helyezkedtek el, és birtokaik alakulása nyomot hagyott a településképe változásában, lényeges nyomon követni az így létrejött módosulásokat is.

A 13. században a biztos határ kifelé a két település közös határa volt. Ezen belül két településmag húzódtott, valószínűleg a két plébániatemplom körüli terület. A centrumok körül predium-jellegű gazdasági egységek alakultak ki. Ezek eleinte még mozoghattak a nagy közös határon belül. A prediumok a 13. század végére, a 14. század elejére fokozatosan felbomlottak. 1252-ben Arus egyházi iobagio prediumának felbomlását követhetjük nyomon, miután az a szerzetesek kezére jutott¹¹⁸. Földjei a falubeli nyomásokba, és más, szerzetesi gazdasági egységekbe olvadtak be. Csűrjéből a pálosok kezén szántó lett. A kis, prediumszerű telepek felbomlása után egyre inkább megszilárdult a lakóhely és a művelés alá vont

¹¹² DI 8236, 884.

¹¹³ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 20, 24.

¹¹⁴ DI 8236, 8844; Az apró földek és a határban egy helyen lévő több föld a relatív földszűkével együtt bizonyítja ezt.

¹¹⁵ DI 8236.

¹¹⁶ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 20.

¹¹⁷ A Bertalan-féle regulában: *Simul in domibus communiter vivant de laboribus manuum suarum*. Vfr c. 4. p. 37.

¹¹⁸ DI 368,2274.

föld szétválása. Csupán a szerzetesek egy-egy nagyobb földdarab egybentartására irányuló törekvése jelentett ettől eltérést. A 14. század második felében és a 15. század elején mind Patacs, mind Ireg utcás település, határaik azonban nem különültek el teljesen. Morfológiai szempontból mindkét falu hegyközség. 1334-ben a belső telkek említése már az utcás jellegre utal¹¹⁹. 1409-ben a belső telkeket egymás mellett sorolják föl, ezekhez a külső haszonvételeket külön is megemlíti¹²⁰. Ez a szerkezet egészen a 18. század eleji betelepítésekig megmaradt. Ekkor Ireg több településre bomlott szét. A szerzetesek birtokosi jelenlétükkel elősegítették az utcás település kialakulását. A pálosok a falubeliekkel részben közös életet folytattak, részben – az egyes birtoktípusok tanúsága alapján – tőlük elhatárolódó birtokosokként jelennek meg előttünk. Mindkét esetben a falu szerkezetének kiteljesedését segítették elő.

A Szent László kolostornál nem tudunk megfigyelni az előbbiekhöz hasonló szoros kapcsolódást egy-egy településhez. Ez az alapítás jellegéből is adódott. Az alapítás úgy történt, hogy a környező településekből részeket választottak le a szerzeteseknek, és ott, valamint az alapítás után kapott területeken alakították ki birtokaik szerkezetét.

A 14. század elejéig kevés a birtokokra, főleg azok szerkezeti változásaira vonatkozó adat. Az 1295. novemberében kelt két alapítólevélből azt a particula terraet ismerjük meg, melyet alapbirtokként kaptak¹²¹.

Ezért itt nem követhetjük nyomon művelési áganként a birtokszerkezet alakulását. 1295-ben a köegyházon és a kolostoron kívül ehhez a területhez még sessiók, szántóföldek, rétek, erdők, szőlők, valamint más haszonvételek tartoztak. Ezeknek a haszonvételeknek a területen belüli elhelyezkedését, egymáshoz való viszonyát még egy elég pontos határleírás segítségével sem lehet megállapítani. Már ebből a kezdeti, a 14. század közepéig tartó időszakból is előttünk ennek a kolostornak az a sajátossága, hogy birtokai a környéken nagyobb területen szóródtak szét. 1316-ban Kemed villában szőlőjüket, Töl villában termésüket említi egy oklél¹²². A szőlőművelés – mely már ekkor is nagyon jelentős lehetett – több, egymástól távol eső területen tűnik föl. Mind Szentágán, mind Kemed faluban egy-egy, nagyobb szőlőterület lehetett a szerzetesek kezén. A későbbi adatok alapján nagyobb, elkülönített területre kell gondolnunk Tölben is, mely a falubeliek földjeitől elválasztva szerzetesi művelés alatt állt. A „termés” kifejezésen Töl esetében a későbbi adatokkal való egybevetés alapján szántóföldi művelés termékeit kell értenünk. A szerzetesi birtokok más tulajdonosok birtokaitól elkülönítve, azok szerkezetét nem módosítva jelennek meg előttünk. Mivel a Szent László kolostor birtokai egyrészt több településhez tartoztak, másrészt ezen települések

¹¹⁹ OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fasc. no 75.

¹²⁰ DI 9566, 9591.

¹²¹ DI 1400; HO VIII. 356-360.

¹²² AO I. 395.

más földjeitől a sajátjukat elkülönítették, birtokaik szerkezetét, a településekhez való kapcsolódását külön-külön is érdemes megvizsgálni.

A szerzetesi birtokok centruma az első adomány és annak kiegészítése volt. Ehhez öt-tíz kilométeres körzetben más települések részei tartoztak. A birtokközpont a kolostor körül elhelyezkedő területekből alakult ki. Ez a gazdasági egység mint település is megragadható. A pálosok az 1295-ben kapott engedély alapján Szentágára népeket hívtak és telepítettek. Egy hatalmaskodási per kapcsán megtudjuk, hogy 1395-ben a kolostor közelében sövénnel és árkokkal elkerített kaszálók, és ettől kissé távolabb, de még Szentága határain belül szerzetesi erdők és elkerített szőlők vannak. Elsősorban ezek a szőlők érdemelnek figyelmet, mivel más szőlőktől külön kerítéssel voltak elválasztva és részben újonnan ültetett szőlőkről volt szó. Ugyanitt szántók is találhatók, melyeken zabot termesztettek. A centrális birtokon gazdasági telep is volt. Ez a patacsihoz hasonlítható grangia a rajta élő művelőkkel. Míg Patacson a telepen szántóműveléssel foglalkoztak, addig itt szőlőt műveltek¹²³. Egy 1402-es adat arra figyelmeztet, hogy Szentágát nem szabad egynemű szerzetesi területnek elképzelni. Egy-egy világi embernek is voltak itt területei, de ezek Patacshoz és Ireghez viszonyítva elenyészően kicsik voltak. Az említett oklevél szerint az olasz bíró fia, György a kolostor területén levő szőlőjét és fundusát, három szántóföldjét és két *vulgariter Irthowan*-nak nevezett rétjét adta a pálosoknak. Föltételezhetően valamilyen személyes, talán szolgálati kötődése volt a szerzetesekhez¹²⁴. A fundus említése arra utal, hogy a betelepítettek házaiból idővel itt is kialakult egy utcás jellegű telpülszrész.

Erről a központi birtokról egy 1396-ban indult per kapcsán tudhatunk meg többet. A szerzetesek és a pécsi püspök között éveken át húzódott a vita egy Szentágához és Dörgicséhez – ez utóbbi püspöki tulajdon volt – tartozó terület miatt, amit a szerzetesek már régóta műveltek¹²⁵.

1403-ban a püspöki hatalmaskodásokon kívül a területre vonatkozó korábbi okleveleket is összegyűjtötték és átírták. A pápa által kiküldött Vordis Miklós elrendelte a perbeli bizonyítékok újrakiadását. Az oklevélből birtokszerkezeti szempontból sok mindent megtudhatunk a területtel kapcsolatban. Mint azt két, már említett adatból tudjuk, a területen szántóföldek is voltak. 1401-ben a szántókon a hatalmaskodó püspöki jobbágysok két ekét megrongáltak. Ugyanebben az évben a püspöki népek egy patakot vezettek át a szántókon, s így a vetések nagy része elpusztult. A birtok közepén egy nagy árok húzódott. Ezt a szerzetesek fáradságos munkával hozták létre vetéseik és kertjeik védelmezésére. A szerzetesi kerteket több átmásolt oklevél is említi.

1399-ből három, kerítéssel elkerített, eltérő helyeken lévő kertet említ oklevél. 1400-ban a kolostor közelében lévő, árkokkal és sövényekkel elkülönített kertekről

szerzünk tudomást. A kolostor közelében levő rétek szintén el voltak kerítve. 1400-ban három oklevél szól róluk. A réteket és a legelőket el szokták választani egymástól, mivel a legelőkön takarmányt nem gyűjtöttek. A birtok határain belül voltak erdők is. Ezeket esetenként irthatták is, mint az a már említett írtványrétekből világossá vált. 1400-ban egy halastóról is tudomást szerzünk. Ez a kolostor közelében volt. 1402-ben Szentágát és Dörgicsét elhatárolták egymástól. Ennek kapcsán tizenkét mansiót mondanak a szerzetesekhez tartozónak. Ezeken valószínűleg a gazdasági telep colonusainak házait értették. 1414-ből újabb adat szól amellett, hogy a szerzeteseken kívül másoknak is voltak birtokai Szentágán¹²⁶.

A providusnak jelölt István püspöki iobagio Mohácsról a remeték földjén egy szőlővel rendelkezett. Ezt a pálosokra hagyta.

Ezek az adatok egy jól szervezett és kellőképpen ellátott birtok képét tárják elénk. A továbbiakban már kevésbé tudjuk nyomon követni a kolostorhoz tartozó birtokok alakulását. A legtöbb birtokról csak azt tudjuk, hogy szerzetesi kézen volt. 1393-ban került pálos kézre Lászlófölde (*alio nomine Sidfő*)¹²⁷. Miután a szerzetesek a birtokot ötven dénármárkáért lekötötték maguknak, 1395-ben Garai Miklós a szerzeteseknek adta¹²⁸. Minderről további adat nem áll rendelkezésünkre. Szederkényben a pálosoknak egy-egy birtokrészük volt. 1454-ben fél szőlőt, 1488-ban egy üres malomhelyet kaptak¹²⁹. 1487-ben Öri Dacsó Lénárdtól százötven aranyforintért vették meg az egész Almasos possessiót. Ugyanakkor Lotardon is megvették ugyanannak a tulajdonosnak a birtokrészét. Ezekről sincs további adatunk¹³⁰. 1512-ben egy Namjaszéna nevű rétet kaptak Namja (Nyomja) faluban. Ott ez lehetett az összes birtokuk¹³¹. Hásságyon 1514-ben egy malmot, 1515-ben pedig Geszti Mihályfi László birtokrészét kapták meg¹³².

Az oklevelekből itt az előbbi kolostorokétól eltérő birtokszerkezet tűnik elénk. Több településen van egy-egy nagyobb birtokuk a szerzeteseknek, melyen a szerzetesek a nekik megfelelő módon rendezkedtek be. Csak néhány adat utal arra, hogy beilleszkedtek a falvak birtokszerkezetébe is. Így a települések külső képének formálásában sem játszottak olyan szerepet, mint az előbbi kolostorok birtokai. A Szent László kolostor csupán közvetlen környékén vált településképző erővé, mivel itt faluszerű település alakult ki. A többi helyen, ahol csak birtokrészük volt, már eleve falu lehetett. Miután nagyobb birtokhoz jutottak egy adott településen, amennyire tudtak, elkülönültek a falubeliek gazdasági egységétől. Ehhez hasonló módon járt el a többi pálos kolostor is.

¹²⁶ Inventarium 18.

¹²⁷ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 6.

¹²⁸ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 6.

¹²⁹ Inventarium 18.

¹³⁰ Inventarium 18.

¹³¹ Inventarium 19.

¹³² Inventarium 19.

¹²³ DI 1430.

¹²⁴ Inventarium 18.

¹²⁵ DI 1430.

A Mindenszentek kolostor birtokairól csak töredékes kép alakult ki előttünk, mivel jóval kevesebb adat vonatkozik rá. Az 1281. körüli alapítólevél nyomán meg tudjuk határozni azt a körzetet, ahol birtokaik lehettek¹³³. A Bajcs határához közel található kolostor körül nagyobb terület volt. A szerzetesek itt alakíthatták ki a kertjeiket. A többi földjük Kisharsány közelében feküdt. E korai adat után egészen a 15. század elejéig nem tudjuk megragadni a kolostornak a közeli településekkel való kapcsolatát és azok képére gyakorolt hatását.

Egy 1410. május 24-én kelt oklevélből tudomást szerzünk arról, hogy birtokaik a tótfalusi és kisharsányi Garai birtokokkal határosak. Ezeken a pálos birtokokon erdők és szántók voltak annak a hegynek a lábánál, amelyen a kolostor állt. A hegy nyugati lejtőjén a szántók és az erdők váltakoztak egymással. Valószínűleg irtással újabb szántókat is nyertek az erdőből. A hegy déli felén szőlőművelés folyt. Mivel ez az oklevél nem említi azt, hogy itt a szerzeteseknek lett volna birtokuk, feltehető, hogy a déli lejtőn csak az erdő kiirtása után telepítettek szőlőt¹³⁴. Erre, egy már jóval fejlettebb birtokszerkezetre utaló adatunk van 1514-ből¹³⁵. A pálosoknak Tótfaluban birtokaik voltak, ahol a földjeiket művelő jobbágyok és colonusok éltek. Mindannyian földműveléssel és emellett ugyanitt szőlőműveléssel foglalkoztak. A tótfalusi birtokrész összefüggő körzetet alkotott. A szerzetesi földeket művelő emberek település szempontból is elkülönítve élhettek. A földrajzi adottságok figyelembevételével a szerzeteseknek legmegfelelőbb, a tárgyalt kolostorokéhoz hasonló birtokszerkezet jöhetett létre. 1525-ben Perényi Imre özvegye, Kanizsai Dorottya jóvoltából a szerzetesi birtok tovább gyarapodott¹³⁶. Az özvegy egész Vék possessióját szentmisealapítványként a szerzeteseknek adta. Ezen a birtokon belül különféle területek váltogatták egymást. Művelt szántók, szántóföldi művelésre alkalmas, de még be nem fogott területek, rétek, legelők, erdők, hegyek, völgyek, berkek és az előhegy szőlői is itt helyezkedtek el. A szerzetesek zárt gazdasági egységet kaptak, falusias jellegű településsel együtt. A halászhelyeket, malmokat, folyókat az oklevél külön is kiemeli. Egy ilyen birtokrészen – mely önmagában is egynemű gazdasági telepre emlékeztet – áganként és művelési csoportonként kisebb, a tótfalusira emlékeztető gazdasági egységeket lehetett kialakítani.

A Mindenszentek kolostor birtokairól e töredékes kép alapján nem lehet levonni messzemenő következtetéseket. Úgy tűnik, hogy a környékbeli, különböző tulajdonosokhoz tartozó falvakban kisebb terrák voltak szerzetesi kézen. Ezeket saját elképzeléseik szerint alakították. Erről keveset tudunk, mint például a tótfalusi gazdasági telepre vonatkozó adatot. Kisebb, töredékes adományok is juthattak a kolostor kezére. Ezek betagozódtak az illető falvakba és nagyobb idő eltelte után sem válhattak külön tőlük. Az elkülönítéshez bizonyos nagyságú terület volt szükséges.

¹³³ ÁÜO XII. 352-353.

¹³⁴ DI 265927 (Zay cs. lt.) P. fasc. 5 no 5.

¹³⁵ DI 22642.

¹³⁶ DI 24152, 24153.

Ezt figyelhetjük meg a Gyula melletti kolostor példáján is. A településekkel való szoros együttélés miatt a patacsi és a Jakab hegyi kolostor nem tudott kialakítani ilyen nagyobb, elkülönülő egységeket, noha látható módon törekedett erre.

A két Duna melletti kolostor birtokairól sem tudunk összefüggő képet alkotni.

Mindkét kolostor birtokai között a legfontosabb szerepet a földrajzi helyzetből adódóan a halastavak játszották. 1287-ben István, a Bodrog szigeti Szent Kereszt kolostor priorja egy halastavat szállt meg, amit Hattyasnak hívtak¹³⁷. A későbbi adatokban sűrűn kerülnek elő a halászhelyek. 1287 után a 14. század első harmadáig nincs adatunk. Ekkor a két kolostor közös birtokai miatt folyt per. Csatár possessiót határolták el Csuzai Sámuel fia, Kupe birtokaitól. Sajnos a határleírás semmi közelebbi adatot nem közöl arra vonatkozóan, hogy milyen birtokegységek lehettek a possessión¹³⁸. 1334 után még többször előkerült Csatár birtok ügye. 1377-ben Szekcsői Herceg Péter Miklós és Péter nevű fiai szerzik meg csere útján Csatárt. A két kolostor ezért többek között harminckét hold földet csere útján Csatárt. A két kolostor ezért többek között harminckét hold földet kapott – talán Csatár közelében – a régi határok szerint. A „rég határok” kifejezés arra utal, hogy ez a terület korábban is egy gazdasági körzetet jelentett. A két kolostor közösen kapott összesen hét, név szerint felsorolt tavat, és ezen kívül még néhányat, melyek nevét külön nem tüntetik fel. Ezek a Duna mellett helyezkedtek el. Azt nem lehet kideríteni, melyik volt a folyó jobb, melyik a bal partján. Északról dél felé haladva a név szerint felsorolt tavak így következtek egymás után: Lapostó, Koznad, Arman, Feketekarasó, Veres, Gombuldus és Keskenyhegy. A szerzetesek Csatárért kapták az agyagos nevű földet is. Ez egy predium–szerű telep lehetett a Szent Megváltó kolostor közelében. Csatár ellenértékében még három–négy malomhelyet is választhattak szabadon a Duna mellett. Ezeket a helyeket a szerzetesek Gyrendia nevű terráján élő jobbágyok választhatták ki. A jobbágyok szabadon kaszállhattak, irthattak, telepíthettek szőlőt a terület határain belül. Az oklevelek azonban nem írják körül pontosan a területet¹³⁹. Mindez együtt Csatár ellenértékét jelentette. Csatáron három gazdasági telep is előtűnik, melyeken a szerzetesekhez tartozó emberek dolgoznak, akik ott is élnek. Ez a korábban tárgyalt kolostorok berendezkedéséhez hasonló képet mutat. Csatár 1409-ben ismét per tárgya lett¹⁴⁰. A Szekcsői Hercegek ellenében a pálosok ismét magukénak vallották.

Fogott bírág segítségével a két kolostor megegyezett a világi urakkal. Eszerint Csatár a Szekcsőieké, akik a két kolostornak e jog elismerésért további területeket adnak. Szántók, mocsarak, halastavak és négy, pontosan megjelölt malom állítására alkalmas hely – kettő a Szent Megváltó kolostoré a Sártó folyó közelében, kettő pedig a Bodrog szigeti szerzeteseké a Duna mellett – került így pálos kézre. A nyolc, minden adósságtól mentes szőlő átadását az oklevél külön kiemeli.

¹³⁷ Vfr c. 15. pp. 49-50.

¹³⁸ AO III. 116-121.

¹³⁹ DI 6395.

¹⁴⁰ DI 9570,9571.

Ezek szerint tehát Csatár possessio nagyon értékes terület lehetett. Ezen kívül a perek a terület elhatárolatlanságából, illetve pontatlan határjeleiből is adódhattak. A pálosok 1457-ben egy újabb, nagyobb gazdasági körzetet kaptak meg¹⁴¹. Bodrog megyében Szentlászlói Tamás fia, Lőrinc, a lánya, Ilona úrnő, és lányának fia, András a Szentlászló nevű possessiójuk felét a Szent Megváltó kolostornak adták. Ezen a területen sessióhelyek, művelt és művelés alá nem fogott szántók, mezők és nádasok voltak. Egy ilyen jellegű adománybirtokon a szerzetesek saját igényeiknek megfelelő gazdasági egységet építhettek ki teljesen elkülönítve a falu más tulajdonjogú részeitől. Az említett sessióhelyekre népeket is telepíthettek. Hasonló, helyileg pontosan meg nem határozható az 1495-ben említett Aranyos possessio¹⁴². A Szekcsőiek joghatósága alatt álló, de a Szent Kereszt kolostorhoz tartozó birtokrészen a pálosok adóelengedést és más kedvezményeket kaptak. Itt szerzetesek által ide telepített emberek dolgoztak.

Ennél a két kolostornál a gyér források ellenére is a többi kolostorhoz hasonló birtokszerkezeti sajátosságok tűnnek elő. A közös jellemzők annak ellenére is tisztán megmutatkoznak, hogy a kolostorok földrajzi környezete eltérő. Mindenütt előkerül egy vagy több elkülönült gazdasági telep. Mindkét helyen megtalálhatók – noha eltérő arányban – a szántók, szőlők és malmok.

Választ vár még a kérdés, milyen gazdálkodási ágakat üztek az egyes birtokokon, milyen termékeket, milyen mennyiségben állítottak elő, milyen épületeik voltak a kolostoroknak, továbbá kik termelték meg mindazt, amiből maguk megélték és a szerzeteseknek is a kor színvonalának megfelelő ellátást biztosítottak. A következő fejezetben erre fordítjuk figyelmünket.

IV.

A baranyai pálos kolostorok gazdálkodása

Az előző fejezetben a birtokszerkezetek megrajzolása közben sorra vettük az egyes kolostorok birtokegységeit. Ezután kitértünk az egységek egymáshoz való kapcsolódására. A források azonban lehetőséget adnak arra is, hogy az egyes gazdasági részekben belül megfigyeljük a gazdálkodási ágak sajátosságait, és néhány esetben az ott dolgozók összetételét.

Először ismét a két Pécs melletti kolostort vesszük szemügyre. Időben itt is a 13. század végét, a 14. század közepét tekintjük választóvonalnak. Egy-egy gazdasági ágat azonban az időbeli átalakulás figyelembevételével egészen a korszak végéig, a 16. század közepéig folyamatosan figyelemmel kísérünk. Ennek során egy-egy kolostornál felhívjuk a figyelmet az eltérésekre.

Hölbling Miksa a múlt század közepén keletkezett művében említi, hogy a Jakab hegy környékén és Kővágószőlősen a vörös színű homokkőből jó

malomköveket lehet készíteni¹⁴³. Ezeket már a középkorban is használhatták malmok építésénél. Az oklevelek a 14. század végéig hangsúlyozzák, hogy a pálosok a malmot a körülötte levő, általában két holdas sessióval birtokolják. Utána nincs erre vonatkozó adat, mert ez valószínűleg mindennapos jelenséggé válhatott. 1234-ben Meszesen a fél malmot Ombustól a hozzá való telekkel együtt vették meg a szerzetesek. 1252-ben Iregen Bertalan püspök a malom megvétele után megszerezte a szerzeteseknek a körülötte levő vízparti területet is. A malomvétel és a sessio megszerzése között időbeli eltérés volt¹⁴⁴. Ezen a telken történhetett a hozott gabona és az örlemény mozgatása, itt állhattak a szállítóeszközök. 1234-től 1512-ig folyamatosan kerülnek elő az egyes malmokra vonatkozó adatok. Ez az időbeli folytonosság és az újabb malmok föltűnése a szántóföldi művelés dinamikus fejlődésére utal. A nagyobb mennyiség őrlései miatt volt szükség az újabb malmokra. A szerzetesek valószínűleg csak a saját területeiken termelt gabonát őrlették a malmaikban. A környékbeliek gabonáját az egyes birtokosoknál, vagy éppen a köz malmában¹⁴⁵ őrlethették meg. Gyakran előkerülnek a megosztott tulajdonjogú malmok is. Van adat arra, hogy egy malmot négy-öt részre osztva más-más tulajdonos mondott magáénak¹⁴⁶. A pálosok kezén lévő malmok általában egész malmok voltak. Fél malmot akkor vettek, ha – mint 1234-ben – nagyon szükségük volt rá, vagy ha a malom úgy helyezkedett el, hogy birtoklása előnyös volt számukra. Ez utóbbi történet 1371-ben¹⁴⁷. Ekkor egy olyan malom felét szerezték meg, amely az ő egyik másik malmuk mellett helyezkedett el. 1375-ben ennek másik felét is megszerezték¹⁴⁸. Míg az oklevelek minden esetben feltűntetik a malmok birtokjogát, nem szólnak arról, hogy kik voltak a molnárok. A tulajdonos csak akkor lehetett egyben molnár is, ha helybeli lakos volt. Pécsi civis erre nem nagyon vállalkozhatott. A szerzetesi malmokban elképzelhető szerzetes molnár is. A Gyula melletti kolostornál több adat is van laikus testvérekre. Közülük mesterember is kikerülhetett. A patacsi és iregi malmok esetében egyetlen név szerint is említett molnárra sem találtunk adatot. Felvetődik továbbá a kérdés, hogy milyen malmok lehettek ezek? Egészen 1512-ig sehol sem található erre vonatkozó említés. 1512-ben Balázs pécsi kanonok az Okorvölgyben adott egy malmot a szerzeteseknek. A malom az Okorvizén állt, és két kereke volt. A gazdálkodásban a szántóműveléshez kapcsolódva fontos szerepe volt a malmok működtetésének. Ezt példázza az is, hogy a telki állomány szerves külső tartozékának tekintették, jogilag éppen úgy, mint a

¹⁴³ Cf.: Hölbling 1845.

¹⁴⁴ DI 195.

¹⁴⁵ DI 7903.

¹⁴⁶ DI 1477.

¹⁴⁷ DI 195, 5974, 5975.

¹⁴⁸ DI 6296, 5974.

¹⁴¹ DI 15154, 15155.

¹⁴² DI 20356.

szőlőket. A telekhez tartoztak tehát, de szabadon lehetett elidegeníteni őket. 1434-ben fél fundushoz fél malom tartozott¹⁴⁹.

Míg a malmok léte és meglehetősen nagy száma a gabonatermesztés jelentőségét húzza alá, addig a rétgazdálkodás, szénagyűjtés az állattenyésztés virágzására utal. Mivel az állatokra vonatkozó adatok hiányoznak, Iregnél és Patacsnál csak a rétek és a kaszálók említéséből lehet következtetni arra, hogy a szántóműveléshez szükséges ígás állatokon túlmenően is jelentős mértékben foglalkoztak állattenyésztéssel. 1252-ben már pontosan elkülönítik a réteket más területektől¹⁵⁰. Ez az elkülönítés – mint azt a birtokszerkezet vizsgálatánál már említettük – folyamatos volt és okai is elég jól meghatározhatók. Itt egy másik jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. 1412-ben¹⁵¹ Patacson több egymás melletti rétet sorol fel az oklevél. Ezek közeledése, szinte egy tagban való elhelyezkedése a terület összeszorulásán kívül abból is adódhat, hogy a kaszálás és a szénagyűjtés ne zavarja más gazdasági ágak munkafolyamatait.

Az erdőgazdálkodásra még a rétművelésnél is kevesebb adat utal. Az oklevelek a földrajzi elhelyezkedésen túl arra engednek következtetni, hogy már 1252 után – ekkor említenek először cserjerész tulajdonjogot¹⁵² kialakultak az erdőhasználati szabályok. A Mecsek déli lejtőinek erdői jól hasznosíthatók írtásra és fakitermelésre. Egy-egy domb kiirtása, szőlővel való betelepítése vagy a tűzifához és a szerszámkészítéshez szükséges faanyag kitermelése közös döntést előfeltételezett. Az erdők felosztása is hamar bekövetkezett. Ezt az elkülönítést tükrözi az az 1403-ból való adat, amely egy erdőréssz tulajdonjogát említi: *particula silvae*¹⁵³.

A birtokok szerkezeti sajátosságainál már említettük a szőlőművelés kiszélesedését. A pálos gazdálkodást szem előtt tartva azonban feltételezhető, hogy Patacson és Iregen ez a művelési ág elmaradhatott más ágak mögött. A helybeli lakosok és a pécsi civisek szőlőivel összevetve a szerzetesi szőlők száma jóval kevesebb. A pálos tulajdonjogú szőlőknél nincs törekvés az egyes darabok összekapcsolására. A 14. század közepén és a 15. században a szerzetesek érdeklődése hasonló lehetett a szőlőműveléssel kapcsolatosan. Érdekes, hogy míg a szerzetesek minden más gazdasági ágban a szerzett birtokok megőrzésére és gyarapítására törekedtek, addig a szőlőnél ettől eltérő jelenség tűnik fel. 1411-ben és 1429-ben eladják meglévő szőlőik egy részét¹⁵⁴. Itt a pálosok úgy gondolhatták, hogy más gazdasági ágakban jobban tudnak előre lépni.

A szántóművelés sokkal fontosabb lehetett náluk. 1252-ben már novaliát műveltek, és a szántókat fokozott gondossággal foglaltatták lajstromba. A

saját, egy tagban lévő, nagyobb szántókra való törekvés is a szántóművelés fontosságát példázza¹⁵⁵. Erre vonatkozóan folyamatosan kerülnek elő adatok. 1315-ben Patacson egy nagyobb szántódarabon gazdasági telep keretében folyik a szántóművelés¹⁵⁶.

Azt sajnos nem tudjuk, hogy a szántókon milyen növényt termesztettek, csak arról van tudomásunk, hogy kik művelik a földeket. A *homines sive servilores*-ként megnevezettek a gazdasági telepen éltek. Servilis statusúak lehettek, mivel a püspök minden *exactio, collecta* és *officium* alól felmenti őket. Több adat utal arra, hogy a szerzetesek újabb és újabb földeket tudatosan akartak megszerezni, legyenek azok a falubeliek parcelláiban vagy különálló helyeken. A források sokszor említik az adományok során kapott szántókat is. 1403-ban tizenhét holdat, 1408-ban három holdat kaptak végrendeletileg a szerzetesek¹⁵⁷. 1412-ben a gazdálkodás szempontjából is fontos lehetett, hogy a patacsi kolostor négy hold földet adjon két másik holdért cserébe¹⁵⁸. A csere a földek közti minőségi különbségre utal. Az sem történelmet meggondolás nélkül, amikor 1434-ben a Szent Szűz egyház patacsi fél telkét fél malommal ötven aranyforintért eladta¹⁵⁹. Valószínű ez a terület sem gazdasági, sem birtokszerkezeti szempontból nem felelt meg nekik. Ha szükséges, azért perelnek, hogy egy-egy végrendelet rájuk nézve sikeresen hozzon létre tulajdonjogi változásokat. Így történt 1409-ben a patacsi Megyeri Balázs hagyatéka kapcsán. A két kolostor az utolsó végrendelet értelmében fele-fele arányban kapta meg a curiát a hozzá tartozó földekkel együtt, a Szent Miklós plébániatemplommal szemben¹⁶⁰. A termelési kötöttségek miatt a falubeliekkel együtt művelték azokat a földeket, amelyek a falu határában helyezkedtek el. Így volt ez 1252-ben és 1397–98-ban egyaránt¹⁶¹.

Nem csak a Pécs közelében levő két kolostornál, hanem a többinél is érdekes jelenség, hogy a pálosok a 15. század végén a civitasokban kezdenek el házakat vásárolni. 1480-ban a patacsi prior négyszáz aranyforintért vett házat Pécsen Bertalan pécsi civistől, aki aranyműves volt. Az aranyműves valószínűleg azért adta el házat, mert Budára költözött¹⁶².

A szerzetesek fizették a királyok által kivetett adókat is. Ezek alól időnként mentességet kaptak. Nagy Lajos 1381-ben a pálosoktól természetben követelte a tributumot: *tributum ex victualibus*¹⁶³. 1533-ban a politikai állapotokra való

¹⁴⁹ DI 5974, 22299.

¹⁵⁰ DI 12584.

¹⁵¹ DI 9854.

¹⁵² DI 368, 2274.

¹⁵³ DI 8875.

¹⁵⁴ AP 42. cs. 281. f. 76. lev.

¹⁵⁵ DI 368, 2274.

¹⁵⁶ DI 1858.

¹⁵⁷ AP 42. cs. 281. f. 24. lev.

¹⁵⁸ AP 42. cs. 281. f. 20. lev.

¹⁵⁹ DI 12584.

¹⁶⁰ DI 9566.

¹⁶¹ DI 9591.

¹⁶² Vfr c. 64. pp. 133–134.

¹⁶³ AP 42. cs. 281. f. 78. lev.

tekintettel János király felmentette őket a tributum és a datium adózási kötelezettség alól¹⁶⁴.

A pápai tizedszedő lajstrom alapján tudunk arról, hogy mindkét kolostornak tizedfizetési kötelezettsége volt¹⁶⁵.

Az eddigiek alapján össze lehet állítani valamilyen képet a patacsi és az iregi kolostorok gazdálkodásáról. Ez a kép nem bővelkedik konkrét gazdálkodási adatokban, de körvonalai az adatokból levont következtetések segítségével jól megrajzolhatók. A szerzetesek tudatosan törekedtek egy-egy gazdasági ág kifejlesztésére. Ennek keretében törpül el a jó adottságok ellenére a szőlőművelés jelentősége és tesz szert nagyobb hangsúlyra a szántógazdálkodás.

A Szent László kolostor gazdálkodására vonatkozó oklevelek némely esetben többet árulnak el, mint a már említett két kolostor oklevelei. Az adatok eloszlása azonban időben jóval aránytalanabb. Így egy-egy időpontra vonatkozóan pontosabb, de folyamatában kevésbé pontos képet kapunk.

A malmok itt jóval kisebb szerepet játszottak. A korai időből nem maradt fenn malomra vonatkozó adat. A szerzetesek még 1470-ben sem a saját malmuk jövedelmét élvezték¹⁶⁶. Az Olaszi melletti malomból származó jövedelmeket kapták meg. Ebből világos, hogy a malom a környékbeliek által hozott gabonát természet- vagy pénzbeni juttatás ellenében őrlötte. Saját malmukra csak 1514-ből van adat¹⁶⁷. Ezt a malmot Gyulai László, Gáspár és Ferenc új adományként adták a szerzeteseknek Hásságyon. A Gyöngyösfolyón levő malomról ezenkívül megjegyzik, hogy az valamikor Molnár Andrásé volt. Ez az egyetlen adat, amikor a malmoknál a névből a birtokos foglalkozására is következtethetünk: ő bizonyosan molnár volt, és a malom jövedelméből élt.

A kolostor tulajdonában sok rét volt. Az alapítás körüli időből csak a rétek létezésére van adat. 1395-ben megtudjuk, hogy a kolostor közvetlen közelében lévő több rét egymás mellett, de egymástól árkokkal elválasztva helyezkedett el¹⁶⁸. Az árkok egyaránt készülhettek a hatalmaskodások ellen és a rétek karbantartása miatt. Ez utóbbi lehetőség látszik valószínűbbnek. A réteket az árkok segítségével szárazabb időszakokban öntözhatték a közeli patakokból. Valószínű az is, hogy ha némelyiket legelőként használták, akkor az állatok elkóborlását is ezzel tudták megakadályozni. Az irtványrétek létezése az állattenyésztés súlyát húzza alá. 1402-ben a szerzetesek két ilyen rétet kaptak¹⁶⁹. 1400-ból és 1401-ből többször említik a szerzetesi réteket¹⁷⁰. Ezek az adatok a legelőt és a kaszálót megkülönböztetik

¹⁶⁴ AP 42. cs. 281. f. 23. lev.

¹⁶⁵ Mon. Vat. Hung. I. 264, 274, 283, 296, 313; Koller II. 356-460.

¹⁶⁶ Inventarium 18.

¹⁶⁷ Inventarium 19.

¹⁶⁸ DI 1430; Koller III. 216-219.

¹⁶⁹ Inventarium 18.

¹⁷⁰ DI 1430.

egymástól. A terület körül mindkettő esetében kerítést vagy árkot említenek. Ebből az oklevélsorozatból van több, nyájakra vonatkozó adat is. Marha- és juhnyájakon kívül sertéskondákat is említenek a források. Mindebből az előbbinél jóval nagyobb arányú belterjes állattenyésztésre következtethetünk. A már meglévő rétekhez idővel újabbak járulhattak. Erre utal egy 1512-ből származó oklevél is¹⁷¹. Ekkor Nyomja faluban Mihály literátus adott a szerzeteseknek egy Nyomjaszéna nevű rétet.

A kolostornak erdei is voltak. De itt a Pécs melletti kolostorok erdőhasználatához hasonló jelenség a földrajzi környezet eltérő volta miatt nem alakult ki, mivel itt sokkal több volt az az erdő, amit minden nehézség és következmény nélkül irtani lehetett.

A legtöbb adat a szőlőtermesztésre vonatkozik. 1295-ben az alapításkor kapott birtokok egy része is szőlő volt. Több helyen egy-egy nagyobb, összefüggő szőlőtáblája lehetett a kolostornak. 1316-ban ilyet említenek Kemed faluban¹⁷². Szentága Dörgicse felőli részén lehettek a legnagyobb szőlők. Itt a szerzetesi gazdasági telepen a szőlőt colonusok művelték. Ezek a colonusok a telepen éltek – mint Patacon –, ott voltak házaik. 1395-ben a püspöki emberek, a püspök és pécsi várnagya tudtával ezt a részt is megtámadták. A sövénnnyel körülkerített szőlőrészt letaposták, letépték a szőlőfirtókat és a kacsokat. 1403-ban az összeíró oklevélben több, a kolostor közelében levő szőlődarabról tudunk. Ezeket a szerzetesek telepíthették és a környékükön csak néha tűnik fel egy-egy más tulajdonjogú szőlő. A szőlőket egymástól és más gazdasági területektől árokkal vagy sövénykerítéssel választották el¹⁷³. Néha más tulajdonos is feltűnik a szerzetesek földjén szőlőbirtokosként. 1414-ben ilyen György fia, a providusnak mondott néhai István, mohácsi püspöki iobagio szőlője. A szerzetesek ezt végrendeletileg kapták meg tőle. Szerzetesi szőlők voltak továbbá a környéken lakók szőlői között is. 1454-től például Szederkény promontoriumán bírtak fél szőlőt¹⁷⁴.

A szőlőművelés és a szántóművelés arányát tekintve itt fordított a helyzet, mint Patacon és Iregen. Míg ott a szántóművelés, itt a szőlőtermesztés játszsa a vezető szerepet. Ez persze nem jelenti azt, hogy itt a szántóművelés olyan háttérbeszorítottágáról lehetne beszélni, mint a Pécs melletti kolostoroknál a szőlőműveléssel kapcsolatban.

Arra vonatkozóan, hogy kik és miként dolgoztak a szántókon, a legtöbb említés a Gyula melletti kolostorból való. A pálos szerzetesek mellett elég sok conversusra van adatunk. A szerzeteseknek famulusaik is voltak, akik a földeken dolgoztak. 1399-ben a hatalmaskodás alkalmával egy ilyen famulus sebesült meg nyíllövés által, miközben a szántón dolgozott. Elsősorban a környező településeken laktak

¹⁷¹ Inventarium 19.

¹⁷² AO I. 395.

¹⁷³ DI 1430, Koller III. 216-219.

¹⁷⁴ Inventarium 18; DI 1414, 1454.

azok a jobbágyok, akik a szerzetesek földjein mint világi kívülállók dolgoztak. A közvetlen munkavégzők közül emelkedhettek ki a szerzetesi szolgálatban levő familiarisok. 1400-ban a dörgicseiek a Pál nevű familiarist sebesítették meg nyíllal. 1401-ben a szántón éppen az ekék körül dolgozott György frater – aki egyben kereskedelemmel is foglalkozott –, amikor megtámadták. Még három familiaris volt a közelében. Együtt menekültek el a támadók elől, és nézték, hogy a nyolc ökörről vontatható ekét (*aratrum cum octo bobus*) hogyan húzták el a támadók a falu közepére¹⁷⁵. A szántóknál nincs adat olyan földdarabokra, amelyek a környező települések határában az ottani lakosok földjei közé ékelődnének. A szerzetesek szántói egy-egy nagyobb földterületet foglalnak magukba. Ezek a területek nem tartoztak bele a falvak művelési kényszerébe. Ha mégis szó lehet a művelési kényszer valamilyen formájáról, akkor az csak a szerzetesi birtokon belül valósulhatott meg. Ezeket a szántókat mégsem tekinthetjük olyan jellegű gazdasági telepnek, mint az a szőlőtermesztés ágában a kolostornál kimutatható; mégpedig azért nem, mert itt nem éltek állandóra odaköltöztetett emberek.

Felvetődik a kérdés, milyen növényeket termesztettek a szántókon és másutt a földeken. Ennél a kolostornál egyetlen közvetlen adatot találtunk erre vonatkozóan: többek között zabot termesztettek¹⁷⁶. Ezt élelmezésre és takarmányozásra egyaránt használhatták. Ugyanitt több adat utal a kerti művelésre is. Elsősorban a kolostor lakói – a conversusok és a fraterok végeztek itt munkát. A Szent László kolostornál az adatok alapján négy-öt kert mutatható ki. Nagy valószínűséggel lehet azonban állítani, hogy több is volt ennél. Egy oklevél írja, hogy a kertek egymás közvetlen közelében is egymástól elválasztva helyezkedtek el: három kert, három saját sövénnel¹⁷⁷. 1399-ben a három kertben a szerzetesek káposztát és sáfrányt termesztettek – bizonyosan a mindennapi kolostori szükségletek fedezésére. A kolostor közelében volt a szerzeteseknek egy halastava – ez is a kolostori belső szükségleteket elégíthette ki¹⁷⁸.

Mint az előbbi kolostoroknál, itt is feltűnik a házvétel. A szerzetesek 1502-ben kaptak, 1504-ben vettek házat Pécsen¹⁷⁹. Az első esetben az adományozó egy festő volt, aki időközben pálos szerzetes lett. Addigi lakóházát adhatta a kolostornak. 1504-ben Nagyváthy Fábiántól – akit az oklevél nobilisnak mond – vettek ötven aranyforintért egy házat a pécsi Szent László utcában.

A gyulai kolostornál arányosabban oszlottak el az egyes művelési ágak. A legtöbb gondozást a szőlőkultúra igényelte. Erről részletesen szoltunk már a kolostor birtokszerkezetének elemzésekor.

A Bajcs, melletti Mindenszentek kolostor gazdálkodására vonatkozó okleveles adatok meglehetősen töredékesek. Az 1281 körüli alapításról tudósító oklevélből nem tudunk következtetni a kolostor gazdálkodására. Ekkor malmaik még nem voltak, az adatok csak a malomhelyekre utalnak. Réjük sem volt, csak két kocsi haszonvételük egy rétről. Ezután csak 1410-ből tudunk mondani valamit a gazdálkodásról¹⁸⁰. Eszerint annak a dombnak az oldalát, amelyen a kolostor állt, szántóművelésre használták. A művelés módjáról azonban nem tudunk képet alkotni. A következő, 1525-ös adat sem árul el sokat¹⁸¹. Azon túl, hogy a szerzeteseknek Véken milyen típusú birtokaik vannak, nem tudunk bővebbet mondani. A gazdálkodás formája a többi kolostoréhoz igazodhatott.

1514-ből viszont a kolostor priorjától részletes leírás maradt fenn, aki pontosan számba veszi a kolostor földjein dolgozó népek szolgáltatási kötelezettségeit¹⁸². Ennek alapján a kolostori birtokrészeket dolgozókat két nagyobb csoportra lehet osztani. Egyrészt vannak a falvakban élő, de szerzetesi-földesúri főnnhatóság alatt lévő jobbágyok. Közülük az egész telekkel rendelkezők viszonyaival ismerkedhetünk meg. Lehetek töredéktelkesek is, akik ennek megfelelő részt szolgáltattak be. Másrészt vannak a colonusok, akik szintén Tótfaluhoz tartoznak, de a településen belül az elkülönített gazdasági telepen éltek. Kevésbé körülírt szolgáltatásokkal tartoznak, mint a jobbágyok. Ennek pontos kifejtésére valószínűleg nem is volt szükség, mivel a pálosokhoz szorosabban kapcsolódva jobban tudták, mit kell tenniük. A szorosabb kötődésre utal az is, hogy a szerzetesekhez hasonlóan bőjtölniük kellett. Van pénzbeli kötelezettségük, és a szerzetesi házak után szántót kell művelniük. Ezek lehetnek azok a házak, amelyekben a pálosok elhelyezték őket. Malmokról, rétekről itt nincs tudomásunk. A pénzbeli juttatásokon túl – fél aranyforint egy évben – az állattenyésztésre utal az, hogy juhok, bárányok és csirkék kell adniuk. Nagyobb igavonó állataik is voltak, de nem túl jelentős számmal, mivel a prior feltételezi, hogy nem minden egész telkes jobbágyon van kocsija és azt vonó jószág. A szőlőművelés jelentős volt, vetekedhetett a szántóműveléssel, de ezt a kevés, Tótfalura vonatkozó adat miatt nem tudjuk pontosabban meghatározni. A püspöki szőlőkön kívül itt szerzetesi szőlők is voltak. Mindegyik nagyobb, összefüggő darab lehetett. Ezekben kellett dolgozniuk, ennél pontosabban nem írták körül a munkájukat. Három napot kellett szántaniuk állataikkal és egész családjuk segítségével. Az első szántási nap tavasszal volt, ekkor a szántás a tavaszi vetés alá történt. A második szántást nyáron, a gyepszegés (*ulgo Gywpsiglis*) földön kellett elvégezniük. Ez a föld talán az ugar lehetett, amit így készíthettek elő az őszi szántás előtt. A harmadik szántási nap ősszel volt az őszi vetés alá. Ezekből az adatokból háromnyomásos művelésre tudunk következtetni. Ez ekkor lehetséges is volt, de adatok hiányában nem körülírható. A jobbágyoknak sok fuvarozási kötelezettségük

¹⁷⁵ DI 1430.

¹⁷⁶ DI 1430; Koller III. 216-219.

¹⁷⁷ DI 1430.

¹⁷⁸ DI 1430.

¹⁷⁹ AP 42. cs. 281. f. 24. és 25. lev.

¹⁸⁰ DI 265927 (Zay cs. lt.) P. fasc. 5 no 5.

¹⁸¹ DI 24152.

¹⁸² DI 22642.

volt. A szerzetesek kötelezhették őket, hogy állatokat és szerzetesi javakat bárhová szállítsanak. Ezen túl, Karácsony táján egy szekér fát kellett a kolostor elé vinniük. Ezt a környező erdőkből kellett összeszedniük.

1532-ből tudomást szerzünk arról, hogy milyen ingó javakat kell elképzelnünk a szerzetesek kezén. A bajcsi szerzetesek kincseiket a Homannai Drugeth család kezére bízta a török veszély miatt. Nyolc fehér miseruhát, aranyat, egy velencei keresztet és hat képet bízta a családra, hogy őrizzék meg azokat. Három képről azt is megtudjuk, mit ábrázoltak: az egyikén szűz Mária, a másikon Keresztelő János, a harmadikon Péter és Pál apostol volt¹⁸³.

A Duna melletti két kolostornál 1287-től folyamatosan vannak adatok a legjelentősebb művelés ágra, a tógazdálkodásra. Halászóhelyeik és tavaik jelentették számukra a legfontosabb bevételi forrást. A halastavak művelésének módjára azonban egyetlen adat sem áll rendelkezésünkre. Szántóik több helyen is voltak, de valódi gazdasági telepük – ahol az ottlakók dolgoztak – az oklevelek alapján csak egy volt, az Aranyos possession. Itt a Szent Kereszt kolostorhoz tartozó incolák és rajtuk kívül jobbágyok dolgoztak. 1495-ben az ő adóikat engedték el a szerzetesek¹⁸⁴. 1490-ben a szerzetesi jobbágyok adóit – az akó adót (bor), a collectát, exactiót, tributumot, a taxa ordinariát és extraordinariát – felmentő oklevél szünetelteti.

Utalni kell még a halászzal kapcsolatban Mátyás király 1464-es adományára¹⁸⁵. Mátyás szentmisealapítványként évente 150 aranyforint ára – a hal feldolgozáshoz szükséges – adót adott a Szent Megváltó kolostornak. Ezt a szegedi kamarának kellett a kolostorhoz szállítani. Ez az adomány jelentős lehetett, mivel 1493-ban Ulászló királytól is kérték megerősítését. Jelentős volt a kolostor életében a szőlőművelés és a szántógazdálkodás is, de a két kolostor életében mindvégig a halászat maradt a legfontosabb bevételi forrás.

Összegezve a kolostorok gazdálkodását, arra az eredményre juthatunk, hogy az élen a szántógazdálkodás, ezt követően a szőlőművelés, majd pedig a halászat következik az általunk összegyűjtött okleveles adatok alapján.

Összefoglalás

A szórt jellegű egyházi birtokon a tulajdonos mint jogi személy feladata az eltérő eredetű és fejlettségű részbirtokok szerves egésszé való összeolvasztása. Ez a folyamat – a forrásmennyiségnek megfelelően – tükröződik az egyes baranyai pálos kolostorok vizsgálata során is.

A gyors és dinamikus indulás után ezen a téren lassulás figyelhető meg. A 13. században olyan birtokszerkezeti és gazdálkodási sajátosságok jöttek létre, amilyenek más birtoktípusokon és az ország más részein jóval később tűnnek elő. A belterjes állattartás, az erőteljesen fejlődő szőlőkultúra, a tógazdálkodás és a

szántóművelés már a 13–14. században szilárd formát vett fel. A 15. században már nem lehet megfigyelni új jelenségeket, hanem az addig kialakult birtokszerkezeti és gazdálkodási formák meggyökerezését látjuk.

Baranya megyében a pálos birtokok fölött az általunk vizsgált korszakban a pécsi püspök fennhatóságot gyakorolt. A dolgozatban a pálos birtokok e speciális jellegének kimutatása volt a célunk. Emellett a pálos gazdálkodásra jellemző formákat is elemezni próbáltuk. Mindezzel elsősorban az volt a szándékunk, hogy egy eddig ilyen szempontból elhanyagolt területet mutassunk be Baranya megyében. Az eredmények és a környező megyékre való kitékintés azonban arra figyelmeztet, hogy egy, az egész ország területére kiterjedő alapos, helyi vizsgálat kikerekítené a szakirodalomban az eddig e téren hiányos képet.

Külön kiemelés érdemel két, a Pálos-rendre jellemző sajátosság. Az egyik a kertművelés, a másik a gazdasági telep, a grangia létezése. Az egyes kolostorok földrajzi adottságaitól függetlenül ezek ott tűnnek fel, ahol a pálosok laktak. A kertek általában minden szerzetesrendnél megtalálhatók a napi szükségletek kielégítésére. A szerzetesi gazdasági telep viszont olyan birtokszerkezeti és gazdálkodási jellegzetesség, mely csak a remeterendekre, így a Pálos-rendre jellemző. Akár a szőlőművelés, akár a szántóföldi művelés a fontosabb, a termelési ágnak megfelelően, ahhoz idomulva a gazdasági telep is mindig megjelenik. A kiválasztott területeken a pálosok által odatelepített népek dolgoztak. Gazdálkodásuk rendjét a ciszterci rend grangiáival lehet párhuzamba állítani¹⁸⁶.

A dolgozat eredményeinek összegezésében ki kell térni arra, milyen kapcsolatok alakultak ki Baranya megyében az egyes kolostorok között. A kapcsolatok feltűnő jelentőségét abban kereshetjük, hogy ezek a kolostorok a pilisi centrumtól távolabb, és így jobban magukra utalva léteztek. Talán erre vezethető vissza a megyéspüspök oly hosszú ideig tartó gazdasági befolyása. A rend provinciálisai elég gyakran jártak ezekben a kolostorokban. A 16. század elején két rendfőnök is baranyai kolostorban halt meg¹⁸⁷. A látogatások azonban nem ellensúlyozhatták az állandó püspöki befolyást. A kolostorok 15. század végi, 16. század eleji fokozott egymás felé fordulása egymásra utaltságuk felismerését is tükrözi.

A kolostorok az egymással való kapcsolatteremtésre 1577-től törekednek¹⁸⁸. A gyulai és a két Duna menti kolostor előjárói birtokügyekben kölcsönösen képviselték egymás érdekeit. A 15. században több adat is utal ilyen kapcsolatra¹⁸⁹. A török veszély megnövekedésével nőtt a kölcsönös értesítések szerepe¹⁹⁰.

¹⁸⁶ DI 1858.

¹⁸⁷ Vfr c. 76. p. 165. szerint István provinciális prior a Szent Megváltó monostorban, Vfr c. 73. p. 159. szerint Csanádi Albert pedig Bajcsón halt meg a 16. század elején.

¹⁸⁸ DI 6395.

¹⁸⁹ DI 9570, 20356.

¹⁹⁰ OL, AP (E 153) 17. cs. 133. fasc. no 6.

¹⁸³ DAP II. 23.

¹⁸⁴ DI 20356.

¹⁸⁵ DI 19696, 15951.

A kolostorok közötti fokozódó kapcsolat idővel a püspöktől való teljes jogi, gazdasági elszakadással kecsegtetett. Ezt azonban a kolostorok török miatt bekövetkezett időleges elnéptelenedése nem engedte kibontakozni.

FÜGGELEK

A kolostorok előjárói

Szent Jakab kolostor:

- 1250 Antal prior (Inventarium 21-22.)
- 1252 Antal prior (DI 368, 2274.)
- 1326 körül (Inventarium 21-22.)
- 1332 körül Mihály prior (DI 2342.)
- 1333 Márton prior (Koller II. 408.)
- 1334 Mór prior (Koller II. 408.)
- 1335 Mór prior (Koller II. 408.)
- 1393 Egyed prior (Fejér CD X/II. 135.)
- 1409 Demeter prior (Koller II. 299-300.)
- 1480 Péter prior (Vfr c. 64.)

Szent Szűz kolostor:

- 1297 Vince prior (DI 1477.)
- 1333 Márton prior (Koller II. 392.)
- 1393 Mihály praepositus (Fejér CD X/II. 135.)
- 1403 László prior (DI 8875)
- 1410 Demeter prior (DI 9616.)
- 1411 Gergely prior (OL, AP (E 153) 42. cs. 281. fol. 76. lev.)
- 1412 János prior (ut supra, 20. lev.)
- 1429 Gergely prior (ut supra, 76. lev.)
- 1434 Bertalan prior (DI 12534.)

Szent László kolostor:

- 1377 János vicarius (DI 6395.)
- 1403 István vicarius (Inventarium 18.)
- 1488 Albert vicarius (Inventarium 18.)
- 1495 Demeter vicarius (DI 20356.)

Mindenszentek kolostor:

- 1283 Karatin prior (ÁÜO XII. 410-411.)
- 1289 Karacsin prior (ÁÜO XII. 485-486.)
- 1294 János prior (ÁÜO XII. 162-165.)
- 1315 Demeter prior (DAP II. 155.)
- 1334 Demeter prior (DI 5779.)
- 1410 András prior (Zay cs. lt. P. dasc. 5. no 5.)
- 1514 Domonkos prior (DI 22642.)
- 1542 Péter vicarius (OL, AP (E 153) 42. cs. 133. fol. 6. lev.)

Szent Megváltó kolostor:

- 1333 Imre prior (Anjou-kori okmánytár III. 116-121.)
- 1377 Mihály prior (DI 6395.)
- 1495 László prior (DI 20356.)

Szent Kereszt kolostor:

- 1287 István prior (Vfr c. 15.)
- 1333 András prior (Anjou-kori okmánytár III. 116-121.)
- 1377 Péter prior (DI 6395.)
- 1495 Benedek prior (DI 20356.)

Éva Knapp: Die Wirtschaft der mittelalterlichen Paulinerklöster im Komitat Baranya

Die Autorin analysiert aufgrund archivalischer Quellen die Wirtschaftsformen von sechs, zwischen 1225 und 1333 gegründeten Paulinerklöstern. Vier Klöster lagen im Mecsek-Gebirge, in der Nähe von Pécs (Fünfkirchen), zwei an der Donau. Die Hauptfrage des Besitzers auf dem kirchlichen Landgut von zerstreutem Charakter lag in der Vereinigung der ungleich entwickelten Gutsteile unterschiedlichen Ursprungs. Diese Bestrebung kann man auch in der Wirtschaft der mittelalterlichen Paulinerklöster im Komitat Baranya nachvollziehen. Infolge der dynamischen Entwicklung, die im 13. Jh. begann, sind mehrere Eigentümlichkeiten in der Gutsstruktur und der Wirtschaft (Gartenbau, grangia) zustande gekommen, die in anderen Gutsformen erst viel später erschienen sind. Im 13./14. Jh. nahmen die intensive Viehhaltung, der Weinbau, die Teich- und Feldwirtschaft feste Gestalt an. Daher ist es zu erklären, daß man im 15. Jh. keine wesentlich neue Wirtschaftsformen mehr beobachten kann.